

Univerzitet u Beogradu

Filozofski Fakultet

Odeljenje za sociologiju

završni rad:

SOCIJALNA SEGREGACIJA I PREDŠKOLSKO OBRAZOVANJE

studija slučaja predškolskih radionica Koko Lepo za decu iz romske zajednice

Komisija: Studentkinja:

prof. dr Slobodan Cvejić Danica Popović so07/34

doc. dr Vera Backović

doc. dr Isidora Jarić

Beograd, septembar 2015

Sadržaj:

poglavljestrana

1. Uvod.....	3
2. Kontekstualni okvir.....	6
3. Metodologija.....	13
4. Uzorak	19
5. Analza	20
6. Zaključak	33
7. Preporuke	35
8. Apendiks	36
1. Istraživački instrument za strukturirani dubinski intervju.....	36
2. Opis programa i pristupa radionica "Koko Lepo".....	38
9. Literatura.....	42

Uvod

Romi u Srbiji predstavljaju jednu od najbrojnijih nacionalnih manjina. Prema popisu iz 2011. broj pripadnika romske nacionalne manjine je 147604, što predstavlja 2,05% ukupnog stanovništva Srbije. Više od Roma ima samo Mađara, 253899, što je 3,53%¹. Ono što karakteriše romsku nacionalnu zajednicu je, pre svega loš društveno-ekonomski položaj. Lošistambeni uslovi, visoka stopa nezaposlenosti, nedovoljna uključenost dece u obrazovni sistem, slabe komunikacije sa većinskim stanovništvom, loša higijenska i zdravstvenasituacija, sve to čini da Romi predstavljaju izuzetno depriviranu socijalnu grupu. Svi navedeni činioci međusobno utiču jedni na druge. Nizak nivo obrazovanja utiče nepovoljno na socio-profesionalnu strukturu i tako predstavlja indikator niskog društvenog položaja (Jakšić, 2002: 334-335). To je primetio i Sergej Flere kada je pisao o porastu uticaja obrazovanja: "Među brojnim promenama koje se odvijaju u savremenom društvu i njegovoj materijalnoj osnovi, posebno u vezi sa naučno-tehnološkom revolucijom, obrazovanje kao podsistem globalnog društvenog sistema počinje aktivnije da utiče na ostale podsisteme i na globalni sistem u celini, posebno na njegove dinamičke elemente" (Flere, 1973: 9-10). To praktično znači da obrazovni sistem ima direktan uticaj na sferu rada, na ekonomski podsistem i socijalnu strukturu, položaj pojedinaca i grupa unutar društva, kao i na veze među tim položajima i njihovu pokretljivost (Flere, 1973: 10). Konkretnije, obrazovanje utiče na položaj pojedinca u društvu na taj način da uglavnom veće šanse za zaposlenje u okviru delatnosti sa visokim stepenom mogućnosti napredovanja imaju pojedinci sa višim stepenom obrazovanja, a samim tim se tim pojedincima otvaraju putevi za vertikalno pomeranje na društvenoj lestvici. U skladu sa tehnološko-industrijskim napretkom društva, povećava se broj poslova koji zahtevaju visoko obrazovane stručnjake i to vodi ka potrebi za proširivanjem participacije u obrazovanju kako bi se izbegla sve dublja marginalizacija onih koji zbog sopstvenog socijalnog porekla nisu u mogućnosti da uspešno prođu kroz obrazovni sistem.

Opšte je poznato da loš uspeh u školi često vodi ka nezaposlenosti ili u najboljem slučaju, zaposlenju na poslovima koji ne pružaju mogućnost usavršavanja, napredovanja i izgradnje

---

¹sajt republičkog zavoda za statistiku, poslednji put pristupljeno 20.8. 2015, link: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptId=1210>

karijere. Naime, prema članu 71. Ustava Republike Srbije: "osnovno obrazovanje je obavezno i besplatno"¹ i kao obavezno veoma često je minimalni uslov za zaposlenje. Međutim postoje i poslovi koje je moguće obavljati bez bilo kakvih kvalifikacija, ali su oni uglavnom slabo plaćeni, što za posledicu ima ekonomsku deprivaciju koja dalje vodi ka društvenoj marginalizaciji. Odnos između ekonomske situacije i društvenog položaja romske zajednice naglašavali su i drugi autori: „Stopa ekonomske aktivnosti je bitan indikator isključenosti Roma iz osnovnih društvenih i ekonomskih tokova. Niska ekonomska aktivnost stanovništva, veoma mlada starosna struktura romske populacije i veliki udeo izdržavanog stanovništva predstavljaju ključne činioce održavanja i produbljivanja razlika i, može se reći, socio-ekonomskog jaza između Roma i većinskog naroda“ (Mitrović, Zajić u Jakšić, 2002: 335). Iz svega navedenog proizilazi da bi poboljšanje obrazovnog statusa ove zajednice moglo pozitivno da utiče na njihove šanse na tržištu rada i time popravi njihov socio-ekonomski status. Pored ekonomskih dobiti, povećano učešće Roma u obrazovanju doprinelo bi i integraciji ove zajednice u dominantni društveni okvir i, posledično, smanjenju segregacije društva.

Međutim, jednako je važno ne zaboraviti da stoji i obrnuto, dakle da društvena marginalizovanost u kombinaciji sa siromaštvom često vodi ka lošim obrazovnim postignućima. Istraživanja pokazuju da pothranjenost, prolongirana neadekvatna ishrana, izloženost tokom intrauterinog perioda specifičnim toksinima poput olova, alkohola, droga ili pesticida mogu negativno uticati na kognitivne funkcije kod dece (Tovilović, Baucal, 2011: 20), a deca koja odrastaju u siromašnom okruženju, posebno nehygijenskim naseljima, često su izložena takvim uslovima. Siromaštvo znatno otežava put ka uspešnom školovanju i integraciji. Nedostatak obuće i odeće, školskog pribora, knjiga, prostora za učenje i rađanje domaćih zadataka u domaćinstvu, kao i nedostatak novca za užinu ili ekskurziju, samo su neke od okolnosti vezanih za siromaštvo koje utiču na loša obrazovna postignuća. Pitanje koje se prirodno nameće je da li je moguće nadoknaditi nepovoljne sredinske uticaje. Odgovor na taj problem mnogi stručnjaci vide u predškolskom obrazovanju, kao instrumentu za pripremu dece za školu.

U nedostatku dobro organizovanog jedinstvenog javnog predškolskog sistema prilagođenog i deci iz marginalizovanih zajednica, najbolji način za prevazilaženje brojnih

---

¹ sajt ustavnog suda, poslednji put pristupljeno 20. 8. 2015, link: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/139-100028/ustav-republike-srbije#d2>

teškoća sa kojima se ta deca susreću, organizovanje pojedinačnih kompenzatornih programa na lokalnom nivou usmerenih ka tom cilju. O tome pišu Haralambos i Holborn: "Iz te vrste razmišljanja (o kulturnoj deprivaciji) razvila se ideja o **pozitivnoj diskriminaciji** (bold u originalu) u korist kulturno deprivirane djece: mora im se pružiti ruka i pomoći im da se natječu ravnopravno sa drugom djecom. To je poprimilo oblik kompenzacijskog obrazovanja - dodatnog obrazovanja za kulturno deprivirane. (Haralambos, Holborn, 2002: 835). Iako je sada trend da se propagira socijalna inkluzija i nesegregirano obrazovanje, mora se imati u vidu da postoje društvene grupe koje imaju bitno različite potrebe koje treba da zadovoljava predškolska ustanova. S jedne strane postoje oni kojima je potreban vrtić da bi neko čuvao decu dok su roditelji na poslu i gde je edukativni program prilagođen savremenom detetu srednje klase koje ima sve dostupno, od najraznovrsnijih igračaka za učenje do najnovijih tehnoloških uređaja kao što su iPhone, iPad, tablet računar i slično. S druge strane postoje deprivilegovane društvene grupe sa svojim specifičnim potrebama, kojima je potreban kompenzatorni program da bi stekli znanja i iskustva koja nisu mogli dobiti u porodici, a koja su im neophodna da bi se uspešno integrisala u formalni nesegregirani obrazovni sistem.

Jedan takav primer kompenzatornog programa predstavlja i predmet ovog istraživanja, projekat predškolskih radionica "Koko Lepo" za decu iz romskog naselja. Ovaj projekat je organizovala grupa mladih ljudi, amatera, bez podrške državnih institucija ili nevladinih organizacija. Ono što ovaj projekat izdvaja od drugih sličnih projekata je to što koristi specifičan pristup¹ koji, pored edukativnih radionica za predškolsku decu organizuje i druge aktivnosti koje uključuju i roditelje i čitavu zajednicu. Jedan od fokusa ovog projekta odnosi se na stvaranje odnosa poverenja između volontera koji sprovode radionice i pripadnika konkretne romske zajednice u kojoj projekat deluje. To se postiže stvaranjem odnosa međusobne pomoći, učestvovanjem u životu zajednice i pozivanjem žitelja naselja da posećuju kulturna dešavanja (koncerte, predstave, izložbe) koja se organizuju u blizini naselja. Na taj način, smanjuje se jaz između pripadnika romske zajednice i lokalnog stanovništva.

Cilj istraživanja je ispitati da li ovakav holistički pristup koji primenjuje i ovaj konkretni projekat, pomaže integraciju dece koja su u njemu učestvovala u školski sistem, smanjujući verovatnoću da u bližoj i daljoj budućnosti ova deca napuste školu.

---

¹Više o pristupu i programu ovog projekta videti u Apendiksu na strani 38.

Kontekstualni okvir

Na broj pripadnika romske nacionalne manjine u Srbiji koji se vidi na rezultatima popisa stanovništva utiče više faktora. Pored prirodnog priraštaja i migracija, utiče i nešto što se u literaturi naziva socijalnom mimikrijom, ili kako tu pojavu naziva Đokica Jovanović "beg iz administrativne evidencije" (Jovanović, 2003: 348). Radi se, naime, o pojavi da se na popisima stanovništva, veliki broj Roma ne izjašnjavaju kao Romi, već, najčešće, kao pripadnici većinske populacije. Takođe, u zborniku naučnih radova koji je izdat nakon istraživanja "Društveni i kulturni potencijali Roma u Srbiji" 2014. godine, Valentina Sokolovska navodi da su i njihovi ispitanici govorili o mimikriji. Ona potom socijalnu mimikriju objašnjava kao "jedan vid odgovora na društvenu isključenost pojedinih grupa, njihov „račun“ da će im, ukoliko se prikažu drugačije, biti bolje u širem okruženju" (Sokolovska, 2014: 8).

Iz tog razloga, ne mogu se davati tačne tvrdnje o broju Roma, niti se sa sigurnošću može govoriti o demografskim ili sociološkim karakteristikama ove populacije. Stoga, kada govorimo o statističkim podacima za romsku nacionalnu zajednicu, uglavnom govorimo o različitim procenama. Problem tačnih podataka naglašava i Baucal u svojoj studiji: "Naime, može se postaviti pitanje da li činjenica obrazovni sistem i javne institucije nisu obezbedile pouzdane i validne podatke o broju dece iz romske zajednice sama po sebi predstavlja čin diskriminacije pripadnika romske zajednice? Drugim rečima, postavlja se pitanje da li nedostatak podataka može da ukazuje i na nedostatak zainteresovanosti obrazovanih i drugih javnih ustanova za obrazovanje dece iz romske zajednice iako je, na primer, osnovno obrazovanje garantovano svoj deci prema Ustavu Republike Srbije?" (Baucal 2012: 353). "Da bi obrazovni sistem mogao da prati i unapređuje kvalitet obrazovanja za decu i mlade iz romske zajednice, mora raspolagati posebnim podacima za ovu podgrupu učenika. Međutim, sve aktivnosti u vezi sa prikupljanjem podataka suočavaju se sa problemom da pripadnici etničke zajednice izbegavaju da se slobodno i otvoreno izjasne o svom etničkom identitetu usled dugotrajne diskriminacije i marginalizacije" (Baucal 2012: 361).

O nepovoljnom položaju Roma u Srbiji, pisala je i Nada Raduški: "Romi predstavljaju jednu od većih etničkih zajednica u Srbiji, kao i u drugim državama centralne i jugoistočne Evrope, gde je višegodišnja marginalizacija, segregacija i diskriminacija usloвила njihov izuzetno težak položaj. Romi se po svim socio-demografskim pokazateljima (obrazovanje, zaposlenost, društveni ugled, životni standard, i sl.) nalaze najniže na društvenoj lestvici. Izrazito loša obrazovna struktura Roma jedan je od najvažnijih uzroka njihove neintegrisanosti u društvo, a utiče na održavanju i produbljuvanje socio-ekonomskog i kulturnog jaza između romskog i ostalog stanovništva" (Raduški, 2011: 235). To potvrđuju i Ringold, Orenštajn i Wilkens u svojoj studiji gde, objašnjavaju zašto su Romi u Evropi siromašni. Oni kažu da uporni nedostaci u obrazovanju Roma, kao što je niska stopa obuhvata Roma obrazovanjem i visoko učešće Roma u "specijalnim školama" za fizički i mentalno zaostale, čini da bude vrlo verovatno da će sledeća generacija Roma biti takođe siromašna, osim ako se ne sprovedu određene mere intervencije (Ringold, Orenstein, Wilkens, 2005: XV).

Dakle, ono oko čega se svi slažu je da Romi generalno pokazuju veoma loše rezultate u obrazovanju. Međutim, "statistički podaci o školama ne sadrže podatke o nacionalnoj pripadnosti, pa se o nacionalnoj zastupljenosti u različitim segmentima sistema obrazovanja zaključuje na osnovu vrednosti dobijenih na uzorcima pojedinačnih istraživanja" (Vlada RS, 2010: 11). Naime, istraživanje višestrukih pokazatelja (Multiple Indicator Cluster Survey - MISC4) koje je krajem 2010. godine sproveo Republički zavod za statistiku Republike Srbije uz podršku Dečijeg fonda Ujedinjenih nacija (UNICEF) pokazuje da iako čak 91% dece iz romskih naselja upiše osnovnu školu, od toga je završi samo 63%, dok stopa romske dece koja pohađaju srednju školu iznosi svega 19% (videti grafikon 1). Za razliku od ove studije, Aleksandar Baucal kaže da: "U najboljem slučaju oko 20% dece iz romske zajednice nikada se ne upiše u obavezno obrazovanje, dok će svega trećina upisanih završiti osnovnu školu, a manji deo njih će nastaviti školovanje do sticanja neke kvalifikacije, i to obično onih koji ne obezbeđuju visok stepen zapošljavanja." (Baucal, 2012: 349). Takođe, Baucal navodi i da tek 4-8% dece iz romske zajednice pohađa predškolsko obrazovanje, što je 10 puta manje nego u opštoj populaciji (Baucal, 2012: 357). Pretpostavlja se da je ova razlika u procenama upravo posledica nepotpunih statističkih podataka o ovoj manjinskoj zajednici.

grafikon 1:

OSTVARENI REZULTATI U OBRAZOVANJU

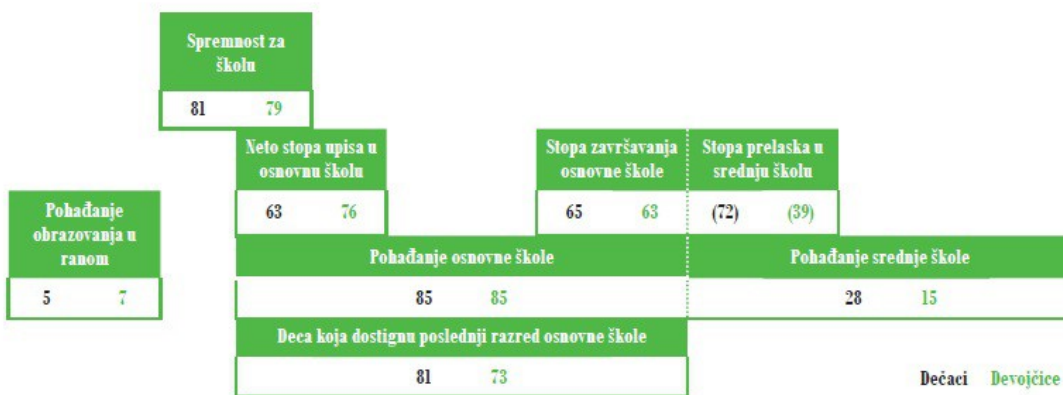

izvor: RZS, UNICEF (2012)

Isto istraživanje sprovedeno je i 2014. godine, MICS5, i daje slične rezultate (videti grafikon 2). Najveća razlika vidi se u stopi upisa u osnovnu školu, kao i stopi pohađanja srednje škole. Naime, u rezultatima iz 2014. vidi se izraženo smanjenje stope upisa u osnovnu školu kao i povećan broj onih koji pohađaju srednju školu (tu su razlike po polu izrazito uočljive), dok kod drugih indikatora nema značajnije promene.

grafikon 2

INDIKATORI OBRAZOVANJA PO POLU, SRBIJA - ROMSKA NASELJA

Napomena: Sve vrednosti su izražene u procentima

izvor: RZS, UNICEF (2014), Glavni nalazi

Ono što se takođe može pročitati iz ovih podataka, a što je od izuzetne važnosti za ovo istraživanje, jeste da postoji značajna stopa odustajanja još u toku trajanja osnovnog obrazovanja. Naime, činjenica da samo 65% dečaka i 63% devojčica koji su upisali prvi razred, na kraju završe osnovnu školu govori nam o ozbiljnosti ovog problema. Poređenja radi, posmatrano za Srbiju generalno, čak 91% dečaka i 98% devojčica koji su upisali osnovnu školu je i završe (RZS, UNICEF, *Glavni nalazi*, 2014: 19)

Razlozi za ovako lošu obrazovnu sliku mogu se tražiti u više aspekata života pripadnika romske nacionalne zajednice. Pre svega, deca iz romske zajednice odrastaju i često žive u okruženju koje se bitno razlikuje od okruženja u kom se nađu kada stupe u obrazovni sistem. U obrazovnim ustanovama postoje obavezni modeli kulture izgleda, ponašanja i sistema vrednosti koji nisu sastavni deo kulture u okviru romske zajednice, pa dete koje potiče iz te zajednice da bi se uklopilo u okruženje mora da prihvati određene kulturne obrasce, ili u suprotnom, bude odbačeno i stigmatizirano.

Kao što je već pomenuto u uvodnom delu ovog istraživanja, kao najbolji način za prevazilaženje problema uključenosti Roma u obrazovanje većina autora vidi u većem učešću u programima predškolskog obrazovanja. Međutim, kao što se iz grafikona 2 jasno vidi, po poslednjim podacima, tek 5% dečaka i 7% devojčica romske nacionalnosti pohađa obrazovanje u ranom detinjstvu (tri do pet godina starosti). Takođe, predškolsko obrazovanje u Srbiji nije kadro da na adekvatan način reši problem lošeg obrazovnog postignuća dece iz romske zajednice. Kako zbog nedovoljnog broja ustanova i nedostatka kapaciteta u postojećim, zbog posebnih uslova za upis koji favorizuju decu kojoj su oba roditelja zaposlena, tako i zbog nedovoljne prilagođenosti programa specifičnim potrebama dece iz marginalizovanih grupa. Bilo bi idealno rešenje da obuhvat adekvatnim¹ predškolskim obrazovanjem, stabilno finansiranim iz državnog budžeta radi obezbeđenja dostupnosti svim kategorijama stanovništva, bude visok kao u nekim državama Evropske Unije. Primera radi, u Belgiji, Danskoj, Španiji, Francuskoj i Islandu je 2009. godine čak 95% trogodišnjaka bilo uključeno u predškolsko obrazovanje². Pošto nije izgledno da će u

---

¹uvremenjeni, intenzivni, dugotrajni programi sa širokim spektrom delovanja na različite produkte siromaštva (Tovilović, Baucal, 2011: 34)

²Ranguelov, S, De Coster, I, Norani, S, Paolini, G, Delhaxhe, A. (ur.), (2012): *Ključni podaci o obrazovanju u Evropi 2012*, Izvršna agencija za obrazovanje, audiovizualnu politiku i kulturu (EACEA P9 Eurydice), pristupljeno elektronski 20. 8. 2015. na linku http://eacea. ec. europa. eu/Education/eurydice/documents/key_data_series/134HR. pdf

skorijoj budućnosti država Srbija biti u mogućnosti da obezbedi taj nivo obuhvata stanovništva, javila se potreba za osmišljavanjem alternativnih strategija kako bi se oni kojima je to najpotrebnije pripremili za stupanje u formalni obrazovni sistem. Ta strategija se, pre svega odnosi na organizaciju kompenzatornih programa.

Pored "Koko Lepo", kojim će se detaljno baviti ovo istraživanje, na teritoriji Srbije izvedena su dva slična projekta u periodu pre 2009. godine. Jedan projekat koji je sprovelo Društvo za unapređenje romskih naselja u saradnji sa UNICEF-om od oktobra 2000. do jula 2003. godine, koji je za svoj primarni cilj imao da pomogne stanovnicima naselja "Deponija" "da uredi naselje u kome će moći da zadovolje svoje osnovne životne potrebe na skroman i dostojanstven način"¹. Pored niza aktivnosti koje su organizovane u okviru tog projekta postojala je i predškolska ustanova, koja je svakodnevno radila sa decom uzrasta od 3 do 7 godina. Što se tiče rezultata predškolskog programa u okviru tog projekta, u izveštaju su navedeni podaci o obuhvatu dece programom (85 dece od 3 do 7 godina), o ostvarenoj saradnji sa roditeljima, o saradnji sa lokalnim domom zdravlja i sa školama u blizini i o tome šta je sve nabavljano za decu². Nije rađeno nikakvo posebno istraživanje efekata koje je imalo učešće u programu na kasniji školski uspeh ili integraciju dece koja su ga pohađala. Drugi projekat bio je deo Misije Belgijskog Crvenog krsta u Srbiji i Crnoj Gori. Tu se radilo o projektu širokih razmera koji je obuhvatao mnoge aktivnosti od osposobljavanja i opremanja novih kapaciteta u okviru postojeće lokalne predškolske ustanove, preko pomaganja oko nabavljanja dokumenata, informisanja o pravima i obavezama građana, pa sve do profesionalnog osposobljavanja i dodele opreme za profesionalne delatnosti za odrasle stanovnike naselja u cilju obezbeđivanja dodatnih prihoda i smanjenja siromaštva. Deo ovog projekta vezan za predškolsko obrazovanje počeo je 2003. godine, a izveštaj koji je izdat 2005. nudi podatke o uspehu dvoje dece koja su upisala školu nakon što su bila uključena u rani obrazovni proces (Ostojić, Popovoić, Džigurski, 2005).

Od školske 2006/2007. godine uveden je obavezni pripremni predškolski program ("nulti razred") za svu decu od pet i po do šest i po godina starosti³. Ova mera je uvedena između ostalog

---

¹ Macura, V, Vuksanović, Z. (2009), *Deponija ka boljoj budućnosti*, Društvo za unapređivanje romskih naselja, Beograd, str. 37

² Macura, V, Vuksanović, Z. (2009), *Deponija ka boljoj budućnosti*, Društvo za unapređivanje romskih naselja, Beograd, str. 69

³ Sajt ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, pristupljeno 12. 8. 2015 <http://www.mpn.gov.rs/prosveta/predskolsko-obrazovanje-i-vaspitanje/575-pripremni-predskolski-program>

i da bi se deca iz marginalizovanih sredina pripremila za upis u prvi razred. Međutim obuhvat dece iz romske zajednice ovim programom daleko je od zadovoljavajućeg. To naglašava i Aleksandar Baucal kada se bavi ovim problemom: "Kada je reč o obuhvatu dece iz romske zajednice sistemom predškolskog obrazovanja, raspoloživi podaci pokazuju da svega 4-8% dece iz romske zajednice pohađa predškolsko obrazovanje, što je 10 puta manje nego u opštoj populaciji. Čak i obuhvat obaveznim predškolskim programom, čija je funkcija upravo da pripremi decu iz marginalizovanih grupa za polazak u školu i pripremu za školsko učenje, značajno je niži za decu iz romske populacije u odnosu na većinsku populaciju." (Baucal, 2012: 357). Isti autor u drugoj studiji u kojoj je detaljno bavi problemom dece iz romske zajednice u okviru pripremnog predškolskog programa navodi da: "Po podacima iz Niša u školskoj 2008/09. g. samo 40 dece romske nacionalnosti pohađalo je program, dok su za 100 dece vrata ustanova ostala zatvorena." (Baucal 2010: 89).

Takođe je primećeno da postoji značajan stepen osipanja dece iz romske zajednice koja se upišu na pripremni predškolski program. Razlozi koji se navode za to su slični kao razlozi za napuštanje osnovnog obrazovanja: nedostatak dokumenata, migracije porodica zbog sezonskih poslova, nemogućnost roditelja da obezbede novac za materijal za rad ili užinu, udaljenost ustanova, nemogućnost da se obezbedi prevoz, nedovoljno poznavanje jezika isl. (Baucal, 2010: 89). Iz takvih uvida možemo zaključiti da se deca iz romske zajednice u pripremnom predškolskom programu susreću sa istim problemima kao i u osnovnoj školi. Razlog za to je što nastavni plan u ovom programu i dalje nije prilagođen deci iz marginalizovanih sredina, već je formiran tako da služi deci iz većinskog stanovništva. To najbolje oslikava navod: "Dok druga deca uče gradivo, romska deca uče srpski jezik. Dok romska deca nauče srpski jezik, druga deca su toliko odmakla u gradivu da romska deca opet pokazuju loš uspeh" (Jakšić, Bašić 2005: 106). Baucal takođe o tome govori: "Za romsku decu velika je dobit ukoliko su uključena u predškolski pripremni program, no postavlja se pitanje koliko ovaj program u svojoj praksi prati potrebe dece iz marginalizovanih grupa. ... U više od polovine ispitanih vrtića najzastupljeniji su program engleskog jezika, pa zatim sportske, folklorne, dramske i ekološke aktivnosti. Samo u jednoj petini ustanova realizuju se psihosocijalni ili inkluzivni programi ... U vrtićima u kojima se ne realizuju specifični vidovi podrške romskoj deci zastupljen je stav da se romskoj deci pruža podrška "kao i svoj drugoj deci". Neosetljivost na specifične potrebe dece se pravda jednakim odnosom prema deci što se može ilustrovati izjavama "Sva deca se isto doživljavaju" (Baucal,

2010: 90). Jedan od zaključaka analize uticaja pripremnog predškolskog programa glasi: "Osnove predškolskog programa nisu dovoljno razrađene niti prilagođene radu s romskom decom" (Pešikan, Ivić, 2009: 24). Nije dovoljno šest meseci po četiri sata dnevno u odeljenjima u kojima deca iz romske zajednice čine manjinu za postizanje cilja uspešne integracije te dece u školski sistem. Raspoloživi podaci nam govore da deca iz romskih zajednica često i kraće pohađaju pripremni predškolski program nego što je propisani zakonski minimum. "Nekada kasnije krenu (zbog problema sa dokumentima), nekada kraće borave, nekada idu po skraćenom programu, a ima i slučajeva osipanja romske dece iz PPP u toku godine"(Pešikan, Ivić, 2009: 22).

Dakle, može se zaključiti da na izuzetno nepovoljan društveni položaj Roma u Srbiji utiče pre svega izuzetno loša obrazovna struktura ove zajednice. Slabo učešće u predškolskom obrazovanju i neprilagođenost sistema predškolskog obrazovanja pripadnicima marginalizovanih grupa je ono što uslovljava njihovu slabu integraciju u obrazovni sistem, i samim tim smanjuje njihovu konkurentnost na tržištu rada, što kao posledicu ima loš socio-ekonomski položaj.

Metodologija

Na početku, treba naglasiti da se studija slučaja razlikuje u odnosu na neke druge metode u sociologiji zato što se njenom primenom „pojave proučavaju kao celoviti ‘slučajevi’, uz očuvanje njihovog osobenog karaktera, u društvenom kontekstu, u razvojnoj dimenziji, uz upotrebu različitih izvora i vrsta podataka“ (Bogdanović, 2007: 312). Takva osobenost metoda slučaja ostavlja dovoljno „prostora“ da kao „slučaj“ može biti shvaćen pojedinac, grupa ili ustanova, ali uz nezaobilazno „očuvanje celovitosti istraživanog slučaja“ (Bogdanović, 2007: 312), koje zahteva detaljno upoznavanje istraživača sa svim specifičnostima datog slučaja, uz prikupljanje „obuhvatnih, sistematičnih, objektivnih i dubinskih informacija“ (Bogdanović, 2007: 312).

U ovom konkretnom istraživanju "slučaj" se odnosi na projekat predškolskih radionica "Koko Lepo". U radu se nastoji da se istraži u kojoj meri specifičan pristup¹ koji koristi ovaj projekat pozitivno utiče na integraciju dece u školski sistem. Integracija se meri uz pomoć indikatora koji, po mišljenju autorke, utiču na smanjenje verovatnoće da deca prevremeno napuste školu. Ti indikatori su: pripremljenost dece za uklapanje u dominantnu kulturu u obrazovnom sistemu, školska postignuća merena školskim uspehom dece i motivisanost roditelja da podrže decu da ustraju u svojim obrazovnim putanjama.

Da bi se odgovorilo na ovo istraživačko pitanje korišćena su dva metoda prikupljanja empirijskih podataka. Jedan je posmatranje sa učestvovanjem, a drugi strukturirani dubinski intervjui sa: (a) roditeljima dece koja su učestvovala u projektu i nakon minimum godinu dana pohađanja programa "Koko Lepo" upisala neki oblik formalnog obrazovanja, i sa (b) nastavnim osobljem u školama koje su ta deca upisala. Takođe, u cilju donošenja zaključaka na nivou širem od posmatrane zajednice, rezultati ovog istraživanja kombinovani su sa nalazima drugih autora.

Kao jedan od osnivača projekta imala sam priliku u toku skoro dve godine trajanja projekta da pratim napredak dece koja su bila deo grupe. U učionici sam posmatrala decu koja na početku

---

¹odnosi se, s jedne strane na edukativne radionice sa decom iz romskog naselja, a s druge strane da ostvarivanje društvenih veza sa čitavom zajednicom

nisu bila u mogućnosti da sastave najjednostavnije rečenice (npr. da pitaju da idu u toalet ili traže čašu vode), a koja su se vremenom u potpunosti prilagodila, naučila srpski jezik i dovoljno se oslobodila da ga prirodno koriste. To dobro oslikava primer jedne devojčice koja je, kad se priključila radionicama bila izuzetno stidljiva i ćutljiva, a koja se nakon upisa u obavezni pripremni predškolski program dobro prilagodila okruženju, našla drugare koji nisu samo Romi, i za koju vaspitačica kaže da se odlično snalazi sa zadacima koji joj se zadaju. Pored posmatranja napretka dece u smislu savladavanja osnovnih veština neophodnih za uklapanje u školski sistem: jezika, kulture ponašanja, motoričkih veština i sticanja konkretnih znanja u okviru edukativnih aktivnosti, ono na šta je posebno obraćana pažnja bilo je razvijanje samopouzdanja kod dece da slobodno pokažu šta znaju i razvijanje motivacije za sticanjem novih znanja. Dalje, posmatran je i uticaj koji je učešće u projektu imalo na roditelje, njihove stavove o mogućnostima njihove dece i kako je to uticalo na njihovu motivaciju da ulažu napore u obrazovanje svoje dece.

Posmatranje i praćenje grupe dece kroz predškolske radionice "Koko Lepo" u trajanju od pune dve godine, i nakon upisa jednog dela te grupe u obavezni pripremni predškolski program ili direktno u prvi razred osnovne škole, svakako doprinosi boljem razumevanju problema obrazovanja dece iz romske zajednice. Međutim, podaci dobijeni ovom vrstom prikupljanja ne mogu u potpunosti da zadovolje potrebu za razumevanjem posmatrane pojave. Zato je u ovom istraživanju akcenat stavljen na dubinske intervjue sa akterima koji su neposredno u kontaktu sa decom čiji napredak se prati.

Intervjui korišćeni u ovom istraživanju spadaju u formu strukturiranih dubinskih intervjua. Kako navodi Bernard u svojoj studiji, u okviru strukturiranog intervjua, svaki ispitanik je izložen istom "stimulansu", najčešće grupi pitanja, koji ima za cilj da kontroliše odgovore ispitanika kako bi rezultati bili međusobno uporedivi (Bernard, 2011: 251). Prednosti intervjuisanja "lice u lice" sa ispitanikom koje navodi isti autor su:

1. Mogu biti korišćeni prilikom intervjua sa ispitanicima koji ne bi bili u stanju na drugi način da pruže informacije jer su polupismeni, nepismeni, slepi i slično
2. Ukoliko ispitanik ne razume neko pitanje, može mu se pomoći ili ako se primeti da ispitanik nije u potpunosti odgovorio na pitanje, može se tražiti od njega da dopuni (Bernard, 2011: 256).

U cilju dobijanja što validnijih izvornih obaveštenja, pored posmatranja i intervjua sa roditeljima dece, rađeni su i intervjui sa nastavnim osobljem u redovnim školama koje su upisala posmatrana deca. U tu grupu spadaju dve vaspitačice u pripremnom predškolskom programu i jedna učiteljica prvog razreda. Detaljnije o uzorku biće izloženo u narednom poglavlju.

Kada govorimo o intervjuima sa roditeljima, odabrane su kvalitativne metode jer ispitanicima pružaju mogućnost da slobodno i otvoreno govore o svojim stavovima u okruženju svog doma u kome se osećaju sigurno. Specifično za ovo istraživanje je da je istraživač u isto vreme i osoba koja je tokom celog posmatranog perioda direktno uključena u život porodice i smatra se "prijateljem kuće", pa je i zato dubinski intervju znatno pogodniji od anketnog istraživanja, jer je moguće kroz razgovor sa određenim smernicama ostvariti odnos poverenja sa ispitanikom. Na taj način moguće je donekle prevazići teškoće koje nosi istraživanje uz pomoć razgovora.

Te teškoće Vojin Milić klasifikuje kao *epistemološke, psihološke i društvene*. Tu pre svega spada "teškoća da se među podacima, dobijenim samoposmatranjem ispitanika, razlikuju iskrena i tačna obaveštenja od svesnog pretvaranja, nesvesnih oblika samoopravljanja i pokušaja da se nađu racionalni ili društveno prihvatljivi izgovori za iracionalna ili nedozvoljena ponašanja." (Milić, 1978: 483). Još jedan od problema odnosi se na ono što Milić definiše kao "različitu sposobnost ispitanika da razumeju verbalne simbole i potpunije verbalno izraze vlastito iskustvo" (Milić, 1978: 483). Ipak, čini se da je u ovom slučaju dati problem prevaziđen time što je istraživač upoznat sa pojmovnim aparatom ispitanika i u mogućnosti je da ispitanika podstakne da formuliše stav i o pitanjima o kojima nikad nije razmišljao jer, kako kaže Milić, "Izvorno posmatranje ili samoposmatranje ispitanika se rukovalo svakodnevnim praktičnim potrebama i nije moralo da uzme u obzir neke naučno značajne osobine predmeta istraživanja." (Milić, 1978: 482).

U vezi sa tim je i još jedna teškoća koju navodi ovaj autor, a stavlja je u klasu *društvenih* teškoća: "U razgovoru između ispitivača (anketara) i ispitanika, nastoje se otkloniti društvene prepreke koje bi mogle da otežaju ili čak onemogućavaju dobijanje naučno upotrebljivih iskustvenih obaveštenja. Druge teškoće u opštenju su posledica društveno uslovljenih razlika u jeziku i sposobnosti usmenog ili pismenog istraživanja životnog iskustva." (Milić, 1987: 484-485). Kao i

u predhodnom slučaju, i ova teškoća se nastoji premostiti uz pomoć većeg sprovođenja dubinskih intervjuja i specifično prisnog odnosa i poznanstva između ispitanika i istraživača.

Intervju za roditelje imao je za cilj da ispita između ostalog i mišljenje roditelja o tome da li je i zašto obrazovanje važno za pojedinca. Postavlja se pitanje i da li ispitanici vide obrazovanje dece kao efikasan put izlaska iz bede. Ova dva navedena pitanja istraživaču su služila kao instrument za ispitivanje motivacije roditelja da svoju decu podrže kroz obrazovni sistem. Takođe se traži i mišljenje roditelja o razlozima zbog kojih veliki broj Roma ne upisuje školu ili rano napušta obrazovanje, tj koje su osnovne prepreke sa kojima se suočavaju deca iz romske zajednice u obaveznom predškolskom programu i posle upisa u prvi razred. Pretpostavka je da je nedovoljna integracija, koja se manifestuje u visokoj stopi napuštanja obrazovnog procesa, glavni uzrok izuzetno lošeg obrazovnog statusa romske nacionalne zajednice. Dalje, cilj ovog dela intervjuja bio je ispitati da li roditelji smatraju da je uključivanjem dece uzrasta od 3 do 6 godina u predškolsko obrazovanje mogućepomoći deci da ostvare bolje rezultate kada krenu u školu, pa je i to pitanje postavljeno direktno. Deca ispitanika su pohađala program "Koko Lepo", pa pitanje koje se ovde postavlja je koja su to znanja i veštine njihova deca stekla u programu, a koja, po njihovom mišljenju deci olakšavaju školovanje. Takođe se ispituju i razlozi zbog kojih su se roditelji odlučili da decu šalju u ovaj program, umesto u drugi državni ili privatni vrtić. To se nametnulo kao inretesantna tema zato što, iako raspoloživi podaci pokazuju da veoma mali procenat dece iz romske zajednice (svega 4-8%) pohađa predškolsko obrazovanje, i da je čak obuhvat obaveznim pripremnim predškolskim programom izuzetno nizak u odnosu na opštu populaciju (Baucal, 2012: 357). Ipak kada je projekat "Koko Lepo" ušao u naselje i ponudio roditeljima rad sa decom, veliki broj roditelja je pristao, pa je tu pitanje koje su to specifičnosti ovog programa u odnosu na postojeće predškolske ustanove uticale da roditelji iz ovog naselja pristanu da svoju decu šalju u "Koko Lepo". Na kraju je cilj bio istražiti i da li je i na koji način učešće dece u predškolskom programu "Koko Lepo" uticalo na motivaciju roditelja da decu upišu u školu i podstaknu ih da se više trude da savladavaju gradivo i da napreduju kroz obrazovni sistem.

Veliki deo ovog istraživanja oslanja se na intervju sa roditeljima, pod pretpostavkom da su oni ti koji najbolje poznaju svoju decu, pa su stoga i najkompetentniji da odgovore na istraživačko pitanje o teškoćama sa kojima se deca susreću, a koje utiču na to da veliki broj dece preveremeno

napušta školovanje i najboljim načinima za prevazilaženje istih. Međutim, iskustvo proizišlo iz posmatranja, kao i nakon sprovođenja prvih "pilot" intervjua, je pokazalo da roditelji, iz kompleksnog niza razloga¹, ipak nisu u potpunosti obavješteni o onome što se deci dešava u školi. Iz tog razloga, istraživanje je dopunjeno i intervjuima sa vaspitačicama i učiteljicama kod kojih su upisana deca iz posmatrane grupe. Pitanja koja su postavljena ovoj grupi ispitanika odnose se direktno na temu istraživanja. Pitanja su formulisana i postavljana direktnije zbog pretpostavke da su ispitanice manje pristrasne od roditelja kada se radi o deci iz ispitivane populacije. Tako su odmah na početku postavljena dva pitanja o teškoćama sa kojima se deca susreću i koji je najefikasniji put za prevazilaženje tih teškoća. S obzirom da su neke od ispitanica predavači u pripremnom predškolskom programu, dragoceno je bilo tražiti njihovo mišljenje o tome da li je taj program dovoljno adekvatan za decu iz romskih naselja, i ako nije, šta je to što one smatraju da treba da se promeni. To pitanje je interesantno postaviti i učiteljici jer su u razred u kom ona predaje upisana deca od kojih su neka pohađala predškolsko, a neka nisu, pa je ona zato kompetentna da uporedi te dve kategorije učenika. Ono što je bilo ključno za ovaj deo istraživanja je pitanje o tome da li nastavno osoblje primećuje neku razliku u motivaciji, samopouzdanju i postignućima između dece koja su pohađala neki oblik pripremnog programa pre upisa u pripremni predškolski program ili prvi razred. To je izuzetno važno zato što je glavna teza u istraživanju da je angažovanje na socijalizaciji dece iz romske zajednice u periodu pre nego što stupe u obrazovni sistem, ključno za uspešnost njihove integracije. Detaljan prikaz instrumenata korišćenih u ovom istraživanju prikazan je u Apendiksu na strani 36.

Preostalo je još napomenuti i važno pitanje etike istraživanja. Ona se zasniva na tri osnovna principa: *saglasnosti*, *anonimnosti* i *poverljivosti* (Tomanović, 2010: 48). "Saglasnost se tiče dobrovoljnosti učestvovanja u istraživanju i podrazumeva da ispitanik bude obavješten i o tome da je moguće da prekine učestvovanje u bilo kom trenutku" (Tomanović, 2010: 48-49).

U ovom konkretnom istraživanju saglasnost je postignuta odmah na početku istraživanja, a dobrovoljnost se oslikava u tome što je jedna majka odustala od učestvovanja u istraživanju nakon prvog, "pilot" istraživanja. U toku razgovora se dešavalo da ispitanik prekine intervju iz

---

¹ Npr. retko odlaze u školu svog deteta da razovaraju sa nastavnicima zato što: ili ne uviđaju potrebu za tim jer se zadovoljavaju onime što im deca prenose ili imaju sopstvena negativna iskustva sa osobljem u školi koja im stvaraju nelagodu i zbog toga izbegavaju komunikaciju sa njima; takođe, roditelji nisu pohađali školu, ne znaju koje gradivo deca uče, pa samim tim nisu u stanju da adekvatno isprate napredak dece

nekim spoljnih razloga (npr. došli su gosti), ali se nije dešavalo da ga sam sadržaj razgovora podstakne da napusti intervju.

Anonimnost se odnosi na zaštitu identiteta ispitanika, i ovde je postignuta ne pominjanjem imena roditelja i dece ili korišćenjem samo početnih slova imena dece na mestima gde je to bilo neophodno, kao i ne pominjanjem o kom je naselju konkretno reč, da bi se izbegao rizik da bi se ukrštanjem nekoliko obeležja otvori mogućnost otkrivanja identiteta ispitanika. Poverljivost se postiže time što niko osim istraživača nema pristup audio zapisima ili transkriptima intervju. Takođe svi podaci iz istraživanja su korišćeni isključivo u svrhe naučne analize i istraživanja.

Uzorak

Ovo istraživanje se velikim delom oslanja na dubinske intervjuje sprovedene sa roditeljima dece koja su minimum godinu dana pohađala radionice u okviru projekta "Koko Lepo", a potom upisala neki vid formalnog obrazovanja (pripremni predškolski program ili prvi razred osnovne škole) kao i sa nastavnim osobljem u školama i predškolskim ustanovama koje su upisala deca nakon učestvovanja u programu. Uzorak roditelja predstavlja populaciju roditelja koji zadovoljavaju gore naveden kriterijum. Pošto je samo jedna majka odustala nakon prvog probnog intervjuisanja, uzorak se smatra reprezentativnim za ovo istraživanje. Kroz projekat je, od njegovog početka do danas, prošlo mnogo više roditelja, ali su se neki od njih odselili i decu upisali u školu u Nemačkoj, a neka deca još uvek nisu dorasla do predškolskog uzrasta. Takođe postoje porodice koje su se kasnije uključile u program, oni nisu ušli u uzorak jer se smatra da su njihova deca previše kratko vreme provela u programu, te da se ne može još uvek meriti uticaj koji program ostvaruje na njih u pogledu pripreme za školu. Kada se sve sumira ostaju četiri porodice (petoro dece, jer su dva dečaka iz iste porodice) koje ulaze u uzorak ovog istraživanja. Svaki od intervjuisanih roditelja ima minimum dvoje dece koja su uključena u projekat, jedno starije, koje je stupilo u program formalnog obrazovanja i bar jedno mlađe koje još uvek nije napunilo 6 godina. Jedna porodica ima dva dečaka koja su učestvovala u programu, a istovremeno su se, posle godinu dana, uključili u formalno obrazovanje, jedan je upisao predškolsko, a drugi direktno prvi razred. Specifično za ovu grupu roditelja je i to da su svi osim jedne porodice, uključeni u projekat od samog početka pa se stoga njihovo mišljenje o uspešnosti projekta smatra merodavnim. Svi roditelji imaju između 25 i 35 godina i niko od njih nema završenih svih osam razreda osnovne škole.

Drugi deo uzorka predstavlja nastavno osoblje u školama ili predškolskim ustanovama koje su upisala posmatrana deca. U ovaj deo uzorka spadaju pre svega dve vaspitačice iz dve različite grupe, kod jedne u razredu ima troje dece iz programa "Koko Lepo", a kod druge jedna devojčica. Pored njih, tu je i jedna učiteljica kod koje se u prvi razred upisao jedan dečak. Sve ispitanice su rado pristale da učestvuju u istraživanju i odvojile su vreme za intervju, pa je stoga uzorak pokrio

čitavu populaciju nastavnog osoblja koje sada predaje deci koja su godinu dana ili više pohađala program. Njihova zapažanja su od izuzetne vrednosti za ovo istraživanje.

Analiza

Intervju koji je sproveden sa roditeljima započinjao je opštim pitanjima o stavovima o obrazovanju, važnosti obrazovanja za pojedinca, kao i o tome da li ispitanici vide obrazovanje kao efikasan put izlaska iz "začaranog kruga bede". Takva pitanja su postavljana na početku iz dva razloga. Prvi razlog je bio da se ispitanik uvede u temu i atmosferu intervjuisanja, a drugi da se ispita unutrašnja motivacija roditelja da svoju decu podrže kroz proces obrazovanja.

Nakon ovih uvodnih pitanja od ispitanika je traženo mišljenje o tome zašto se veliki broj Roma ne upisuje školu ili rano napušta školovanje. Cilj tog pitanja bio je da podstakne ispitanika da priča o problemima sa kojima se Romi susreću u školi, a koji utiču na to da Romi rano napuštaju obrazovanje. Međutim, na terenu se pokazalo da nijedan od intervjuisanih roditelja nije na taj način odgovorio na pitanje. Odgovori su bili različiti, jedna ispitanica je rekla:

R2: *"Pa uglavnom samo nauče da čitaju i pišu i to je to, više ne treba"*

Druga ispitanica je rekla:

R3: *"Ne znam, za moju decu ja volim da idu u školu, da završe osam razreda, za druge ne znam"*

Jedna isiptanica smatra da isključivo od porodice zavisi da li će dete ići u školu.

R4: *"A zašto drugi ne idu, to zavisi od oca i majke, to je njihovo da odluče"*

Jedan ispitanik takođe smatra da najviše zavisi od roditelja, ali stavlja naglasak i na materijalno stanje:

R1: *"Zavisi od porodice, od roditelja, od stanja, kakavo im je stanje, zavisi koje mogućnosti imaju, znači sve to zavisi od njih. Znači ako su roditelji školovani, mogu i deca da budu školovana, ako nisu školovani, onda to njima stoji kao da im nije potrebna škola, navikli su taj život i jednostavno to je to."*

Pošto ovako široko postavljeno pitanje nije u potpunosti ispunilo zadatak podsticanja roditelja da govore konkretno o problemima sa kojima se susreću deca pre i nakon upisa u osnovnu školu, sledeće postavljeno pitanje je bilo direktno o tome. Dakle, na pitanje "Koje su to prepreke sa kojima se suočavaju deca iz romske zajednice, a koje im otežavaju napredovanje u školi?" tri od četiri intervjuisana roditelja i sve tri ispitanice predavači su rekli da je na prvom mestu problem što deca ne znaju srpski jezik. Jedna ispitanica (roditelj) je stavila na prvo mesto ekonomski problem:

R4: *"što nemaju da kupe knjige i za užinu i da se obuku za školu"*.

Ono što su roditelji dodavali još u jezik i ekonomske probleme je i to da deca ne umeju da *"čitaju i pišu"*, pod tim verovatno smatrajući ono što nazivamo grafomotoričkim sposobnostima, tj. ne umeju da rukuju olovkom, za razliku od dece iz većinskog stanovništva koji su od ranog uzrastu kontaktu sa bojicama, olovkama i drugim školskim priborom. Od strane nastavnog osoblja koje je intervjuisano pominjan je, uz, naravno, jezik i materijalne teškoće, i problem da deca ne znaju da se ponašaju u školi, da dolaze prljava, neuredna, da nisu obaveštena o tome šta škola predstavlja itd. Navedeni odgovori ovo slikovito prikazuju:

V1: *"Pa to je pre svega jezik, jer u najvećm broju slučajeva u njihovim porodicama se uopštene govori jezik sredine u kojoj će oni kasnije učiti i boraviti. Onda su tu kulturno-higijenske navike, navike socijalizacije i druženja i tako... A da ne govorimo o problemima materijalne prirode, uslova za život i tome slično."*

V2: *"Prvo na šta naiđu, znači, ne razumeju jezik, većina njih ne zna da govori. Takođe nisu pripremljeni, da li u porodici ili od strane nekoga drugog. Sad ima centar radi, kažu ićiće preko leta da pripremaju decu, ali to do sad nije bilo, pa su oni kad dođu ovde kao u čudu: "Ko sam, šta sam?", sve moraš postepeno da im objašnjavaš. Eto imaju taj problem, najveći je, recimo nepoznavanje jezika i nepripremljenost za to šta je "Mala škola" (pripremljeni predškolski program,*

prim. autora). *Većina njih dođe neuredna, prljava, iako se skreće pažnja na to da treba da budu dovedeni čisti, a nama je problem jer se drugi roditelji žale. Eto to je onaj prvi utisak koji imam kad oni dođu.*"

U1: *"Najveća prepreka je jezik. Onda je tu svakako i problem socijalizacije i njihovog samopouzdanja. Ja u mom razredu gledam da stalno menjam raspored sedenja kako bi se deca više upoznavala. Sad sa F. nemam problem, on se jako lepo uklopio sa decom, druga deca ga obožavaju, ali to ume da bude problem sa romskom decom koja nisu naviknuta na ovakvo okruženje. Naravno postoji i problem da oni ne znaju da drže olovku, što druga deca nauče kod kuće igrajući se, pa je potrebno vreme da sustignu drugu decu. Tu su naravno i problemi koji proističu iz siromaštva te dece, pa oni često nemaju adekvatnu obuču ili jaknu kad je zima."*

Ono što se može zaključiti iz ovih odgovora je da, pored neupitnih ekonomskih teškoća, najveći problem dece čije su porodice učestvovala u istraživanju kada upišu školu odnosi se na neuklopljenost u dominantnu kulturu. Naime, deca koja dolaze iz zajednice u kojoj se priča romski jezik i u kojoj vladaju drugačija pravila nego u obrazovnim ustanovama, a koja se nikada pre toga nisu bila u prilici da se susretnu sa takvim okruženjem, prirodno imaju teškoće da se uklape. O tome da se takva situacija sreće i na širem planu piše Nenad Glumbić: "Kada dođu u školu, obično bez prethodnog predškolskog obrazovanja, romska deca se nađu u sredini koja ne deli njihova dotadašnja iskustva, način života i vrednosni sistem. Ova deca su "bačena" u svet u kome se znanja o životu i društvu stiču na potpuno drugačiji način. Iako njihova saznanja o stvarnom životu mogu biti znatno bogatija od znanja kojima raspolaže većinska zajednica, romska deca mogu da imaju značajne poteškoće u razumevanju novih socijalnih pravila." (Glumbić, 2005: 498).

Ovakvi uvidi nam ukazuju na razloge koji direktno utiču na verovatnoću da deca koja potiču iz okruženja u kom se dominantni kulturni obrasci znatno razlikuju od onih kulturnih obrazaca na kojima se insistira u školi, napuste školovanje pre sticanja određenih kvalifikacija neophodnih za uspešnu integraciju u društvo. Naime, deca iz romske zajednice, kada dođu u školu bez prethodne pripreme, osećaju se kao da ne pripadaju tom okruženju. "Većinom siromašna, nesigurna u novoj sredini, lošije obučena, sa poteškoćama u komuniciranju zbog nedovoljnog poznavanja jezika, u školi su romska deca često suočena sa arogancijom uprave, bezdušnom

ravnodušnošću nastavnika, odbijanjem drugih učenika/ca da ih prihvate kao svoje "drugare". Obično sede u poslednjim klupama, izvrgnuta su podsmehu i nastavnika i ostalih učenika, a na odmorima su praktično izolovana od učešća u dečijim igrama. Naravno, nije u svim školama ovakvo stanje niti se svi nastavnici i učenici ponašaju na ovaj način, ali je to opis jednog opštijeg stanja. " (Jakšić, Bašić, 2005: 108 - 109).

Stoga nije čudno da ta deca dosta odsustvuju i često rano potpuno napuštaju školovanje. Pored toga, rezultati istraživanja sprovedenih kod nas (Baucal, 2006; Macura--Milanović, 2006) pokazuju da romska deca imaju najniži indeks sociometrijskog statusa u većini anketiranih odeljenja. To potvrđuje i Bora Kuzmanović prenoseći rezultate nekoliko istraživanja: "Romima se najčešće pripisuju sledeći atributi: imaju smisla za muziku, veseli, prljavi, lenji, temperamentni, aljkavi, bučni, skloni krađi, osećajni, itd. . . . Kad je reč o socijalnoj distanci, ranija istraživanja nalazila su veću spremnost za uspostavljanje bliskih odnosa sa Romima nego novija. " (Kuzmanović, 1992: 125).

To da je lični osećaj nepripadanja jedan od najbitnijih faktora koji utiču na visoku stopu napuštanja obrazovnog sistema od strane dece iz romske zajednice, pokazuje istraživanje prikazano u publikaciji¹ koju je izdao Centar za prava deteta. Naime, od razloga zbog kojih romska deca napuštaju školovanje najveći procenat (28%) otpada na "samovoljnu odluku deteta", zatim sledi "loš uspeh" (26%), "nedostatak novca" (22%), "nepoznavanje jezika" (13%), dok su razlozi kao selidba, nedostatak dokumentacije, bolest ili "što su bili izbačeni" slabije zastupljeni (4% i manje) (Dejanović, Pejaković, 2006: 44). Iako se ovi podaci odnose na napuštanje obrazovnog sistema, lako možemo zaključiti da negativna iskustva sa kojima se susretnu oni koji su upisali školu, mogu posredno da utiču na to da njihova ili deca ljudi iz njihovog okruženja ne budu upisana uopšte.

Dakle, utvrdili smo da se osnovni razlozi zbog kojih se deca iz romske zajednice loše snalaze u sistemu obrazovanja u suštini svode na, s jedne strane na teškoće uklapanja u dominantni kulturni okvir koji vlada u školi, a sa druge strane na loše rezultate koje ona tamo

---

¹Dejanović V. (ur.), Pejaković Lj. (2006): "Više od nezvanične procene - položaj romske dece u Srbiji", Centar za prava deteta, Beograd

postiću. Takođe, ekonomske teškoće predstavljaju veliki deo ovog problema, u nekim slučajevima čak i preovlađujući. Ovo istraživanje je to i potvrdilo. Naime, slučaj jedne porodice koja je posmatrana od početka projekta "Koko Lepo", odličan je primer za to kako ekonomski problemi mogu sprečiti porodicu da ulaže resurse u obrazovanje dece. Porodica broji osam članova, oca, majku i šestoro dece. U toku intervjua otac te porodice pokazao značajno viši stepen razumevanja važnosti školovanja od drugih članova čiji su odgovori bili uvek usmereni na neke praktične veštine (pisanje, čitanje, jezik, račun, "da zna koji autobus da uzme". . .), što se jasno vidi u na primer sledećoj njegovoj rečenici:

R1: *"Jednostavno, ako si obrazovan imaš i kulturu, znači mora svako da te poštuje, da poštuje tvoj posao i da te ceni"*.

Takođe, deca iz te porodice (njih troje) koji su redovno pohađali radionice u toku celog projekta su se uvek isticali trudom, razumevanjem i rezultatima, jedan dečak je čak na svoju inicijativu naučio da piše slova i brojeve na uzrastu od 6 godina. Odlično su progovorili srpski, iako se u porodici priča isključivo romski jezik. Međutim, i pored svih tih ohrabrujućih činjenica, ni jedno od dece iz te porodice još uvek nije upisalo redovno školu. Na pitanje zašto je to tako odgovor je jednostavan: moraju da pomažu porodici u sticanju sredstava za život. Najstarija devojčica (12 g.) je zadužena za domaćinstvo i mlađu decu dok su roditelji sa najstarijim dečakom (10 g.) na poslu sakupljanja sekundarnih sirovina. Roditelji tvrde da će dečaka, koji sad ima 7 godina upisati u prvi razred u septembru, a da će mlađu devojčicu upisati u predškolsko, međutim, i ako to bude tako, ostaće dvoje pametne i vredne dece uskraćene za obrazovanje jer su na uzrastu kada bi trebalo da pohađaju osnovnu školu, oni bili primorani da pomažu roditeljima oko obezbeđivanja egzistencije čitave porodice. Ova porodica predstavlja samo jedan primer, a takvih porodica ima u posmatranom naselju mnogo. Ekonomski aspekt, iako je zaista značajan za problem obrazovanja dece iz romske zajednice (i obratno, problem obrazovanja je značajan faktor problema siromaštva), u ovom istraživanju se stavlja u drugi plan, jer se rešenje za taj problem može tek posredno tražiti u integraciji u obrazovni sistem i u društvo u celini.

U prvom planu je ideja da se ponudi rešenje za druge aspekte ovog problema koji utiču pre svega na visoku stopu prevremenog napuštanja obrazovanja - neuklopljenost u dominantnu kulturu u školi, loše rezultate, kao i slabu motivaciju roditelja da decu podržavaju u tom procesu.

Autorka ovog istraživanja smatra da je moguće uz značajan trud prevazići ove probleme i započeti prekidanje začaranog kruga: siromaštvo - neobrazovanje - siromaštvo, povećavajući deci šanse za dobijanjem kvalitetnog obrazovanja kao oruđa za izlazak iz bede.

Ono oko čega se svi koji se bave problemom obrazovanja dece iz romske zajednice slažu je to da je neophodno sa tom decom raditi pre upisa u školu. Rezultati dobijeni analizom prikupljenih intervjuova pokazali su da se i svi ispitanici (i roditelji i nastavnici) slažu da je kvalitetno predškolsko obrazovanje važan faktor za obezbeđivanje školskog uspeha dece iz romske zajednice. Kao odgovor na pitanje "Šta je po Vašem mišljenju najefikasniji način da se te prepreke prevaziđu?" jedna ispitanica (R4) je stavila naglasak na materijalnu pomoć, ali su se svi složili da deca moraju da pohađaju predškolsko obrazovanje kako bi naučili bar srpski jezik i neke osnovne veštine pre stupanja u obrazovni sistem.

R1: *"Pa deca jednostavno treba da idu u obdanište. Zbog jezika prvo, treba znati jezik. A drugo, treba savladati da uče da čitaju da pišu i to."*

R2: *"Deca ako idu u vrtić oni bi sve naučili srpske reči, a ne ove ciganske. Sto posto bi sve srpski pričali."*

R3: *"Pa treba da uči, da crta, da uči slova, pa malo da čita i tako."*

R4: *"Da imaju novac da jedu, da kupe knjige, da kupe odeću..."*

S obzirom na činjenicu da u Srbiji postoji obavezan pripremni predškolski program, u okviru intervjuova sa nastavnicama i učiteljicom postavljeno je pitanje da li je pripremni predškolski program adekvatan za decu iz romske zajednice, i šta oni misle da bi trebalo promeniti. Sve tri ispitanice su rekle da one misle da šest meseci trajanja programa nije dovoljno da se deca iz romske zajednice u potpunosti dovedu na nivo na kom je moguće da prate nastavu u osnovnoj školi. Jedna vaspitačica je naglasila važnost kontinuirane interakcije sa porodicama i decom u periodu pre upisa na pripremni predškolski program:

V1: *"Napravila bih predpripremni predškolski program, znači organizovala bih aktivnosti u naseljima pre samog dolaska u pripremni predškolski program. Upravo angažovanje ljudi,*

sredine i zajednice da ulaze direktno u njihova naselja i podizanje svesti pre svega roditelja da deci uz pomoć stručnjaka pomognu da izgrade kulturno-higijenske navike, jezik, navike socijalizacije i druženja, radne navike, i da postanu ravnopravni članovi ovog društva. "

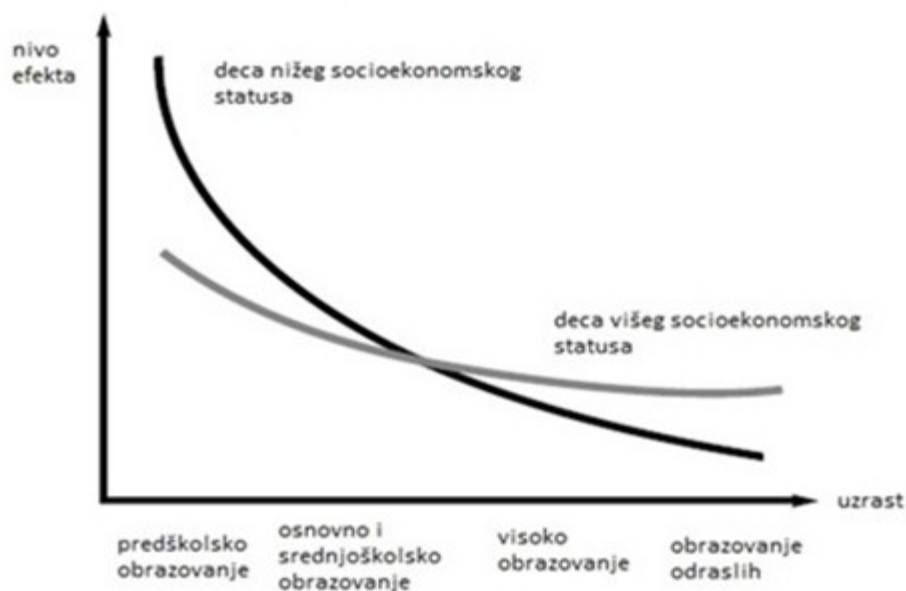
Takođe, roditelji su direktno upitani da li smatraju da bi dugotrajniji boravak dece u predškolskim ustanovama pomogao deci da lakše prevaziđu prepreke sa kojima se suočavaju. Svi upitani roditelji su na to pitanje potvrdno odgovorili. Na pitanje "Na koji način?" odgovorili su da bi deca na taj način naučila da "*pričaju srpski, pišu, crtaju*". Iz navedenih rezultata istraživanja jasno proizilazi ono o čemu govore i svi stručnjaci koji se bave ovom temom - deci iz romske zajednice neophodno je da se posveti više pažnje na uzrastu od 3 - 5 godina starosti kako bi se ona pripremila za stupanje u formalni nesegregacionirani obrazovni sistem. To isto potvrđuje i Baucal kada kaže: "U ovom slučaju ponuditi isto obrazovanje deci koja imaju različite razvojne i obrazovne potrebe moglo bi se tretirati kao vid diskriminacije one dece koja imaju potrebu za većim nivoom podrške pri obrazovanju. Potrebno je, dakle, da se obezbedi takvo obrazovanje koje će: (a) biti usklađeno sa razvojnim i obrazovnim potrebama svakog deteta iz romske zajednice i (b) omogućiti da svako dete ima jednaku šansu da razvije ključne kompetencije koje su neophodne za integraciju u društvo i aktivnu i ravnopravnu participaciju u njemu bez obzira na etničku zajednicu iz koje dete potiče i/ili sa kojom se indentifikuje" (Baucal, 2012: 361-362).

Ovaj problem mogao bi da se prevaziđe većim učešćem dece iz romske zajednice u državnim i privatnim vrtićima. "Pripremajući osnovne materijale za dokument Evropske komisije o jednakosti i efikasnosti obrazovanju, stručnjaci su zaključili da je u sektoru obrazovanja potrbno javne investicije prioriteto usmeriti ka obrazovanju na najmlađem uzrastu. Od prevashodnog je značaja razumeti da javno ulaganje u obrazovanje u ranom detinjstvu nije jednako važno za celo stanovništvo. Predškolsko obrazovanje ima najveće stope vraćanja kod najugroženijih kategorija" (Pešikan, Ivić, 2009: 30).

Grafički prikaz značaja ulaganja u obrazovanje u odnosu na uzrast (videti grafikon 3) preuzet je iz iste ove studije:

grafikon 3:

Efekti investicija u obrazovanje tokom životnog veka

Izvor: Cunha et al (2006) adapted by EENEE

Iz ovog grafikona možemo videti da ulaganje resursa u obrazovanje dece na uzrastu do šest godina daje najviše efekta. Ovo posebno važi za ljude nižeg socioekonomskog statusa, gde je razlika između postignutih efekata na predškolskom uzrastu drastično veća nego ako se ulaže u obrazovanje kasnije u životu. Pretpostavka je da se ova razlika između socioekonomskih kategorija može tumačiti različitim odnosom prema obrazovanju. Naime, pretpostavlja se da motivacija ljudi nižeg socioekonomskog statusa za ulaganje u obrazovanje opada sa vremenom usled prihvatanja već razvijenog identiteta i društvene pozicije, dok na predškolskom uzrastu, dete još uvek nije formiralo stav o sebi kao pripadniku određene društvene grupe sa određenim karakteristikama i značajno je otvorenije za sticanje novih saznanja. Slično se dešava i sa ljudima višeg socioekonomskog statusa, ali je razlika značajno manja, jer je u kulturi te zajednice obrazovanje inkorporirana vrednost, pa efekti ulaganja u obrazovanje, iako opadaju sa uzrastom, opadaju znatno nižim intenzitetom.

Iako sve ukazuje na izuzetan značaj ranog obrazovanja za decu iz romske zajednice, kao što smo videli u predhodnim poglavljima, obuhvat dece iz romskih naselja predškolskim obrazovanjem izuzetno je nizak. Razlozi za nepohađanje predškolskog obrazovanja obrađeni su u

istraživanju višestrukih pokazatelja (MICS4) i klasifikovani u dve grupe: "stavovi roditelja" i "problemi pristupa". Prema tim podacima najveći procenat (54, 1%) roditelja iz romskih naselja nije upisao svoju decu u vrtić jer "ima ko da brine o detetu u kući", što ukazuje na to da najveći procenat dece nije upisan u predškolsko zbog stava roditelja. Na drugom mestu se nalaze razlozi iz grupe "problemi pristupa" - "usluge su previše skupe" (26, 7%), "drugi troškovi su previsoki" (15, 4%), "roditelji su nezaposleni" (13, 0%) i "nema mesta" (9, 6%) (RZS, UNICEF, 2012: 146).

Interesantno je primetiti da, ako te podatke uporedimo sa podacima za ukupnu populaciju Srbije, primetićemo da je i dalje na prvom mestu razlog "ima ko da brine o detetu u kući" (58, 6%). To nam ukazuje da se u Srbiji generalno na predškolske ustanove gleda kao na ustanove za čuvanje dece, umesto kao na obrazovne ustanove. Nesporna je činjenica koju dokazuju i istraživanja na koja se pozivaju Vujić, Baronijan i Baucal da "raspoloživi kapaciteti za predškolsko obrazovanje u državnim ustanovama nisu dovoljni da pokriju ukupan broj dece izostavljene iz predškolskog obrazovanja u Srbiji" (Vujić, Baronijan, Baucal, 2012: 39). Međutim, kada se pogledaju gore navedeni razlozi za nepohađanje predškolskog obrazovanja, "Može se zaključiti da povećanje upisa u PO ne može da se reši samo povećanjem ponude (povećanjem fizičkih kapaciteta PO). Očigledno postoji i niska tražnja za uslugama PO koja je izazvana nedovoljnim prepoznavanjem značaja PO ne samo u funkciji čuvanja dece već i kroz njegovu razvojnu ulogu" (Vujić, Baronijan, Baucal, 2012: 44). Takav stav možda ne škodi deci koja u domaćinstvu imaju uslove za sticanje kulturnih obrazaca neophodnih za uspešno školovanje, ali, kao što smo videli, pravi veliki problem za decu iz marginalizovanih grupa, gde još pored Roma spadaju i izbeglice i interno raseljena lica, siromašni, lica iz socijalno i obrazovno depriviranih seoskih oblasti i osobe sa invaliditetom (Vujić, Baronijan, Baucal, 2012: 33).

Nijedna od porodica iz posmatranog uzorka za ovo istraživanje nije nikada ni jedno dete upisala u formalnu predškolsku ustanovu, pre nego što su se uključili u program "Koko Lepo". Na pitanje "Zašto?" ispitanici su odgovarali da je razlog bio finansijske prirode ili zato što nisu uviđali potrebu za tim, tj nije im ni palo na pamet dok se nije pojavio projekat "Koko Lepo" i ponudio im radionice.

R1: *"Pa sad zašto nismo, nismo jer je bilo malo kasno, a i finansije, uglavnom zbog finansija..."*

R2: *"Ne znam zašto nismo, eto vi ste naišli i mi upisali kod vas."*

R3: *"Pa ja ne mogu sama. Ko će da čuva bebu, da bude na primer moj E. (muž, prim. autora) kući pa hajde, ali ovako ne mogu ja da izlazim." D: "A jel si razmišljala pre o tome da ih negde šalješ u vrtić?" R3: "Nisam... nisam."*

R4: *"A pa to se plaća. Nisam imala para. Nisam znala kako, gde, šta, pa kad sam videla vas da vi dolazite ovako, pa sam se tu malo snašla."*

Ako iskoristimo isti model klasifikacije kao u pomenutim sudijama, onda ovaj drugi odgovor možemo svrstati u grupu "stavovi roditelja", u smislu da se odnose na roditeljsku odluku (u ovom istraživanju taj indikator nazivamo "motivacija roditelja da decu podrže kroz obrazovni proces"), dok su razlozi finansijske prirode razlozi "problema pristupa". Iz ovoga možemo zaključiti da su i rezultati ovog istraživanja potvrdili ono o čemu su drugi autori već pisali.

Roditeljima je postavljeno i pitanje zašto su se priključili projektu "Koko Lepo". Odgovori poput: *"Vi ste tu naišli"*, koji se ponovio u 3 od 4 intervjuja nam ponovo ukazuju na to da ispitanici nisu uopšte razmišljali o tome da decu uključe u obrazovni sistem na tom uzrastu. Bilo je potrebno da neko naiđe i ponudi im nešto što je istovremeno besplatno i od njih ne zahteva materijalna ulaganja i mnogo truda. Sigurno je, s jedne strane mana projekta to što od roditelja ne zahteva da svoju decu dovode i odvode sa radionica, dozvoljavajući im pasivnu ulogu u tom procesu. S druge strane, to je kompromis koji je projekat napravio jer omogućava i deci koju roditelji nisu u stanju da dovode i odvode da redovno učestvuju u radionicama, obezbeđujući tako veći obuhvat dece. Takođe, smatra se korisnim i to što volonteri projekta na taj način provode više vremena u naselju, ostvarujući prisnije odnose sa žiteljima, smanjujući time socijalnu distancu i gradeći poverenje kod roditelja. Omogućavajući deci da redovno pohađaju radionice i samim tim ostvaruju rezultate koje roditelji primećuju, program je ostvario još jednu svoju važnu ulogu - da roditeljima ukaže na korisnost ranog uključivanja dece u obrazovanje i time poveća njihovu motivaciju da decu podrže kroz obrazovni proces. Primer iz iskustva koji to oslikava je

jedna porodica koja je svoju ćerku uključila u radionice "Koko Lepo", iz istog razloga kao i ostali: mi smo se tu našli u komšiluku i pozvali njenu mamu da pošalje devojčicu sa nama, eto besplatno je, ne treba nikakva dokumenta, tu smo blizu i nešto ćemo da učimo i vraćamo decu za par sati. Međutim, ta porodica se razlikovala od ostalih porodica uključenih u projekat po tome što su oni u porodici govorili srpski, otac je bio zaposlen i imao redovna primanja, pa je i njihova kuća bila uređena sa kupatilom i imali su samo dvoje dece kojima je posvećivano puno pažnje. Ta porodica je primetila da je njihovo dete naprednije u odnosu na drugu decu koja pohađaju radionice, tako da su roditelji isključili devojčicu iz projekta i upisali je u redovan državni vrtić.

Roditeljima iz uzorka postavljeno je pitanje prilikom intervjuisanja: "Da li je učešće Vašeg deteta/dece u ovom programu uticalo na Vašu motivaciju da se više posvetite obrazovanju svoje dece?" i 3 od 4 roditelja su odgovorila potvrdno. Pokušaj da se dobije objašnjenje na koji način su to primetili nije uspeo, zbog toga što je to bilo poslednje pitanje u intervjuu pa je strpljenje ispitanika drastično opalo u dva slučaja, jedna ispitanica je zbrzala kraj intervjuu zato što je bilo vreme da dođu gosti, a druga ispitanica se izjasnila da je ona oduvek bila motivisana da školuje decu i da joj je projekat u tome pomogao, ali da nije uticao na njenu motivaciju. Međutim, možemo pretpostaviti da je jedan od glavnih načina na koji je projekat uticao na njih upravo kao u navedenom primeru: roditelji su bili podstaknuti na razmišljanje o mogućnostima i važnosti predškolskog obrazovanja pojavljivanjem projekta u naselju i pozitivnim iskustvima, dok suviđanjem napretka svoje dece ohrabreni da decu upišu u formalni obrazovni sistem i od njih očekuju uspeh.

Činjenica da roditelji uviđaju napredak svoje dece jasno se vidi iz odgovora na pitanje: "Vaše dete je pohađalo program Koko Lepo. Koja su to znanja i veštine koja je ono steklo u tom programu, a koja mu po Vašem mišljenju pomažu nakon upisa u obavezno predškolsko ili prvi razred?"

R1: *"Mnogo znači za moju decu, mnogo ste ih naučili, sad kad su u školi, ja neću imati nikakve muke. Neće imati ni taj koji treba da ih uči, neće imati muke. Znači oni su upamtili sve to što su kod vas naučili. A to je prvo jezik, pa ponašanje, kako deca treba da se ponašaju u školi, da broje, da znaju slova, da znaju uopšte šta treba da rade, kako da se ponašaju u obdaništu ili u školi."*

R2: *"Pa sve su naučili, i srpski i da pišu i da uče i da slušaju i da razumeju sve"*

R3: *"Sad A. crta nešto kao kuća, kao cveće, kao srce, pa crta slova..."*

R4: *"Da se lepo igraju, da se ponašaju dobro... kao sva ostala deca, da budu pametni, da ne budu nepismeni, glupavi."*

Kao što smo videli, iz odgovora na ovo pitanje, ono što su roditelji stavili u prvi plan je pre svega učenje srpskog jezika, ponašanje i veština pisanja olovkom. Odgovori roditelja, iako dragoceni s tačke gledišta njihovog zapažanja napretka dece koje onda posredno utiče i na njihovu motivaciju da decu podrže kroz obrazovni proces, nisu u dovoljnoj meri relevantni, jer roditelji ipak ne znaju tačno kako se njihova deca snalaze u školskim klupama. Da bi se povećala relevantnost podataka o uspehu radionica "Koko Lepo" da deci obezbede znanja i veštine koje su im neophodne za uspešno školovanje i time smanje verovatnoću prevremenog napuštanja, u intervjuima sa nastavnim osobljem u pripremnom predškolskom programu i osnovnoj školi koje su upisala deca iz posmatranog uzorka, postavljen je niz pitanja¹ koja se odnose na uspeh dece iz romske zajednice Takođe je traženo od ispitanica da uporede postignuća dece koja su pohađala program sa postignućima druge dece iz romske zajednice koja su u istom razredu a nisu pohađala program "Koko Lepo"². Odgovori dobijeni na ta pitanja pokazali su izuzetnu uspešnost programa na posmatranom polju. Vaspitačica kod koje se u odeljenju nalazi jedna devojčica koja je pohađala program rekla je:

V1: *"Ona se zapravo ističe. To se vidi i po njenim crtežima, kompletom njenom portfoliju, radnim listovima, po njenom odnosu prema ostaloj deci u grupi, njenim kulturno-higijenskim navikama. . . "*

Druga vaspitačica, kod koje u odeljenju ima troje dece koja su pohađala program. odgovorila je da postoji razlika u spremnosti između njih i druge dece, ali je takođe naglasila da i između to troje postoje određene razlike, koje ona pripisuje individualnosti svakog deteta.

V2: *"Ja nisam znala da su oni išli na nekakve radionice, ali da, vidi se zaista da je sa tom decom rađeno. Dobro sad, ima i među njima razlike, Đ. je veoma talentovana za crtanje,*

¹ Detaljnu formu pitanja pogledati u poglavlju Apendiks na strani 36.

² Bilo je i pitanje da se uporede postignuća i sa decom iz romske zajednice koja su pohađala neku drugu predškolsku ustanovu, ali prema podacima dobijenim od vaspitačica/učiteljice, takve dece nije bilo.

intelektualni razvoj joj je na veoma zavidnom nivou, ona razume zadatke iz matematike, kad joj treba voda lepo pride i traži čašu, dok je A. ipak teže motivisati da uključi u rad, ona samo ako joj se nešto radi, ona se uključi. Njih dve, iako su jako vezane jedna za drugu, prosto su različita deca. A što se tiče Av. on je jednostavno dete koje je motivisano za učenje od početka i to ga drži do kraja. Bio je jako srećan i kad smo mu nabavili te knjigice, eto besplatno. On voli sve, voli i da crta i da skače. Ja kažem, njega ne treba ispustiti, rekla sam i roditeljima da skrenu pažnju i učitelju gde se upiše da ga malo gura, jer od njega stvarno imam utisak da ima šta da se izvuče."

Učiteljica kod koje se upisao jedan dečak direktno u prvi razred, dala je sličan odgovor, ono što je ona posebno istakla, a što predstavlja veliki značaj za projekat je da taj dečak pokazuje izuzetno samopuzdanje i trud i radost kada savlada neko novo znanje ili veštinu, za razliku od druge dece koja su uglavnom povučena i pasivna.

U1: *"F. je sjajan! On tako voli da uči i jako je ponosan kad nauči nešto novo. Jako lepo govori srpski, to mu uopšte nije problem. Sa tim dečakom je stvarno lako raditi."*

Upravo razvoj motivacije kod dece je jedan od važnih ciljeva na kojima je naglasak u programu. Ono što se oni uče kroz edukativne aktivnosti je da pronađu unutrašnju motivaciju za saznanjem koja bi onda negativno uticala na njihovu želju da prevremeno napuste školovanje. Posmatranjem dece u toku pune dve godine trajanja projekta, došlo se do zaključka da je najefkasnije naučiti decu da su u stanju da savladaju zadatke koji su postavljeni pred njih. I time se zatvara krug i ispunjavaju se svi uslovi da se dete integriše u obrazovni sistem, da se smanji verovaroća napuštanja i povećaju njihove šanse na tržištu rada u budućnosti, što bi pozitivno uticalo na integraciju te dece kasnije u društvo u celini i smanjilo društvenu segregaciju.

Naravno, nije garancija da će svako dete koje je prošlo neki dugotrajniji pripremni program biti nakon toga uspešno integrisano u obrazovni sistem, jer na tu decu, kao i na svu drugu utiču pre svega njihove lične osobine, ali je veliki napredak da se dođe do toga da samo lične osobine budu prepreka, a da se sve druge sistemske prepreke otklone.

Zaključak

U cilju smanjenja postojeće segregacije u društvu, potrebno je da se i pripadnicima romske zajednice obezbedi jednako učešće na tržištu rada. S obzirom na to da je u savremenom društvu obrazovanje neophodan uslov za to, potrebno je da se popravi nepovoljna obrazovna situacija ove društvene grupe, a za to je, dalje, neophodno da se pripadnici romske zajednice integrišu u obrazovni sistem.

Kao što smo do sad videli, da bi dete iz romske zajednice bilo uspešno integrisano u obrazovni sistem neophodno je da se obezbede uslovi koji smanjuju verovatnoću da će upisano dete prevremeno napustiti školovanje. Na početku ovog istraživanja je definisano da posloje tri takva uslova. Pre svega, neophodno je da roditelji budu na neki način motivisani da svoju decu upišu i kasnije podrže kroz obrazovni proces. Drugi uslov je da deca iz romske zajednice budu adekvatno opremljena znanjima i veštinama koji su im potrebni kako bi uspešno savladala školske zadatke, ne zaostajući za drugom decom. I treći uslov odnosi se na pripremu dece za uklapanje u dominantnu kulturu u obrazovnom sistemu – tu se pre svega misli na socijalizaciju, usvajanje obrazaca ponašanja, kao i vrednosti postignuća.

Cilj ovog istraživanja bio je da ispita da li je obezbeđivanje adekvatnog predškolskog obrazovanja za decu od tri i po do pet i po godina starosti efikasan način da se ispune navedena tri uslova. Ovaj cilj se nastojao postići istraživanjem efekata koje je projekat predškolskih radionica “Koko Lepo” imao na decu koja su u njemu učestvovala, a kasnije su upisana u neki oblik formalnog obrazovanja – pripremni predškolski program ili osnovnu školu.

Na osnovu: (a) podataka prikupljenih iz literature, (b) posmatranja konkretne zajednice i (c) urađenih intervjua rad dolazi do sledećih zaključaka:

1. Učešće u adekvatnom predškolskom obrazovanju jeste najbolji način da se savladaju prepreke sa kojima se deca iz romske zajednice susreću u obrazovnom sistemu.
2. Postojeći sistem predškolskih ustanova u Srbiji nije adekvatan za decu iz romske zajednice, jer nije prilagođen specifičnim potrebama te dece.
3. Veliki problem Roma je siromaštvo, pa je stoga od izuzetne važnosti da postoje predškolske ustanove koje ne zahtevaju nikakva materijalna ulaganja i koje se nalaze u blizini svakog romskog naselja.

4. Adekvatna predškolska ustanova mora da deluje istovremeno i na decu i na roditelje kako bi se ispunila tri uslova koja, po mišljenju autorke ovog istraživanja, obezbeđuju preduslove za integraciju dece iz romske zajednice u obrazovni sistem, utičući na smanjenje verovatnoće da ta deca prevremeno napuste obrazovanje.
5. Deca iz romske zajednice moraju pohađati predškolsko obrazovanje na uzrastu od tri i po do pet i po godina starosti, jer godinu dana obaveznog pripremnog predškolskog programa nije dovoljno da deca savladaju sve izazove sa kojima se suočavaju u pokušajima da se uspešno integrišu u obrazovni sistem.
6. Kao glavni izazovi sa kojima se suočavaju deca iz romske zajednice u susretu sa obrazovnim sistemom pojavljuju se neuklopljenost u dominantnu kulturu i neposedovanje potrebnih znanja i veština. Ključ za prevazilaženje tih izazova nalazi se u rukama predškolskih ustanova.
7. Roditeljima je potrebno bolje objasniti prednosti uključivanja njihove dece u obrazovni sistem. Najbolji način da se to postigne je ostvarivanjem odnosa poverenja između romske zajednice i lokalnog stanovništva, jer tek kada se smanji jaz između ovih društvenih grupa može doći do kvalitetne komunikacije koja nije opterećena odnosima moći.

Glavni problem ovog istraživanja je u tome što nije moguće proveriti u ovom trenutku da li će pozitivni efekti postignuti projektom “Koko Lepo” zaista uticati na smanjenje verovatnoće da će deca koja su bila obuhvaćena ovim projektom prevremeno napustiti školu. Za potvrdu ove trvdnje potrebno je ponavljati istraživanje na istom uzorku svake četiri godine. Takvo longitudinalno istraživanje bi, osim eventualne potvrde nalaza ovog istraživanja, doprinelo još boljem razumevanju problema obrazovanja romske nacionalne manjene.

Preporuke

Potrebno je, dakle, da u blizini svakog romskog naselja postoji posebna institucija koja se bavi pripremom dece iz romske zajednice za školu. Kao argument protiv osnivanja takvih

institucija često se navodi problem da u budžetu nema dovoljno sredstava da bi država mogla da finansira tako nešto¹, a, pretpostavlja se² da se privatni preduzetnici ne odlučuju na taj potez jer nema izgleda za ostvarivanje profita. Slučaj radionica “Koko Lepo” nam pokazuje da je uz angažovanje zajednice moguće ostvariti ovakav projekat sa minimumom sredstava³. Jasno je da, kada bi potreba za sistemskim uvođenjem sličnih ustanova na širem planu bila prepoznata od strane državnih vlasti kao državni interes (u cilju smanjenja segregacije uz pomoć inkluzije manjina i povećanja obuhvata stanovništva obrazovnim sistemom), i kada bise takva strategija uspešno sprovedena, efekti bi bili znatno vidljiviji i na širem planu. Ovakav primer organizacije nam, međutim, potvrđuje da je, i u nedostatku takve sistemski sprovedene strategije ipak moguće raditi na povećanju obuhvata dece iz romske zajednice sistemom obrazovanja.

Prikazani pozitivni efekti programa "Koko Lepo" služe kao dokaz da nije potrebno puno sredstava kako bi se obezbedila minimalna predškolska priprema. Stručni obrazovni kadar bi svakako podigao nivo kvaliteta pripreme, ali kao što se vidi iz ovde prikazanog slučaja organizacije, čak i priučeni amateri (među volonterima je bilo samo dvoje sa predhodnim iskustvom rada u predškolskoj ustanovi) su u stanju da pruže pomoć porodicama sa margine društva da se lakše snađu u obrazovnom sistemu. Ono što je njima potrebno je, pre svega, podrška i motivacija koju su u stanju da pruže čak i volonteri koji nišu posebno obučeni. Ono što nedostaje deci iz romske zajednice da bi uspešno pohađala osnovnu školu su bazične veštine i znanja koja ljudi koji ne odrastaju u takvom društveno ekonomskom kontekstu stiču u porodici. Potrebni su, dakle, samo pojedinci i organizacije koji imaju dobru volju da rade sa tom decom.

Apendiks

1. Istraživački instrument za strukturirani dubinski intervju: tematske oblasti i pitanja

---

¹ Studija koju su napisali Vujić, Baronijan i Baucal sadrži kompleksnu analizu finansiranja predškolskog obrazovanja koja nudi rešenja na koji način bi preraspodelom sredstava iz budžeta ipak mogao da se poveća udeo koji se izdvaja za predškolsko obrazovanje, međutim ovo istraživanje nema ambiciju da se za rešenje oslanja na državni budžet, već postoji ideja za alternativno finansiranje ovakvih projekata.

² Jer o tome nema zvaničnih podataka.

³ O načinu finansiranja ovog projekta videti više u Apendiksu na strani 38.

Deo za roditelje

Pitanja:

- Kakav je Vaš generalni stav o obrazovanju, da li smatrate da je ono važno za pojedinca i zašto?
- Šta je po Vašem mišljenju najbolja strategija za zarađivanje sredstava za život? Da li mislite da školovanje pomaže taj cilj i kako?
- Statistike govore o tome da veliki broj Roma ne upisuje školu i da i oni koji je upišu vrlo rano je napuste. Šta su po Vašem mišljenju razlozi za to?
- Koje su to prepreke sa kojima se suočavaju deca iz romske zajednice, a koje im otežavaju napredovanje u školi?
- Šta je po Vašem mišljenju najefikasniji način da se te prepreke prevaziđu?
- Da li smatrate da bi dugotrajniji boravak dece u predškolskim ustanovama pomogao deci da lakše prevaziđu prepreke sa kojima se suočavaju? Na koji način?
- Vaše dete je pohađalo program Koko Lepo. Koja su to znanja i veštine koja je ono steklo u tom programu, a koja mu po Vašem mišljenju pomažu nakon upisa u obavezno predškolsko ili prvi razred?
- Da li mi možete navesti razloge zbog kojih decu niste upistali u neki od već postojećih državnih ili privatnih vrtića?
- A zbog čega ste se odlučili da dete/decu šaljete u Koko Lepo?
- Da li je učešće Vašeg deteta/dece u ovom programu uticalo na Vašu motivaciju da se više posvetite obrazovanju svoje dece? Zašto?

Deo za vaspitač(ic)e/učitelj(ic)e

Pitanja:

- Da li možete da nam kažete koje ste teškoće sa kojima se susreću deca iz romske zajednice Vi primetili da značajno utiču postignuća te dece?
- Po Vašem mišljenju, koji bi bio najefikasniji put ka prevazilaženju tih teškoća?
- Da li smatrate da je obavezni Pripremni predškolski program adekvatan za decu iz romskih naselja? Šta biste Vi promenili?
- Da li među decom kojoj vi predajete ima dece iz romske zajednice koja su pohađala neki vrtić ili drugi predškolski program pre nego što su došla kod Vas?
- Da li primećujete razliku u motivaciji, samopouzdanju i postignućima između te dece i druge dece iz romske zajednice koja nisu pohađala nikakav pripremni program ili vrtić?
- U Vašem odeljenju učenica/k XYje pre dolaska u školu/predškolsko godinu dana pohađao radionice Koko Lepo koje za cilj imaju da deci pomognu u prevazilaženju prepreka sa kojima se susreću u obrazovnom sistemu i društvu uopšte. Da li Vi primećujete nešto po čemu se ona/on ističe od druge dece iz romske zajednice?

2. Opis programa i pristupa radionica "Koko Lepo"

U ovom poglavlju će biti opisan program i pristup koji se koristi u okviru projekta "Koko Lepo". Cilj je da se jasno prikaže način na koji volonteri sprovode radionice. Model programa po kom se radi je delom preuzet sa sličnog projekta "Malku Prijatelji" u naselju Šutka u Makedoniji, u kom je predhodno učestvovao jedan od osnivača ovog projekta. Međutim, vremenom je program menjan, prilagođavan deci i upotpunjavan je znanjima koja su volonteri sticali kako iskustvom na samom projektu, tako i na raznim seminarima koje su pohađali u cilju pružanja što kvalitetnijeg obrazovanja.

Od meseca jula 2013. godine, kolektiv udružen oko projekta "Koko Lepo" bavi se radom sa decom predškolskog uzrasta iz neformalnog romskog naselja u Beogradu. Rad je u potpunosti dobrovoljan i bazira se na principima međusobne pomoći. Projekat se izdržava isključivo donacijama od strane fizičkih lica, kako u novcu, tako i u materijalu za rad, hrani, sredstvima za higijenu i drugim potrebnim stvarima. U zavisnosti od kapaciteta, radionice se održavaju tri do pet puta nedeljno.

Kombinujući alternativne pedagoške prakse, istražujući drugačije modele odnosa, učeći od dece i sa decom, ideja ovog projekta je da se deci pruže osnovna znanja i veštine koje su potrebne da bi se lakše snalazilo u društvu, upisalo u školu i potstakle dobre navike. U to spadaju osnovna znanja o računanju vremena, bojama, brojevima, oblicima, slovima, različitim kulturama, muzici, higijeni, osećanjima, prirodi, životinjama, komunikaciji, razvoj govora, matematičkih pojmova, praktičnih i socijalnih veština, kao i potsticanje vrednosti deljenja, zajedništva, rada, a uz to se razvijaju i motorika, koncentracija, samostalnost, odgovornost, rodna jednakost, samosvest, samopouzdanje i kreativnost.

Program po kom se radi se konstantno menja i prilagođava novim znanjima koje kolektiv stiče iz rastećeg iskustva. Forma sa kojom je započeta druga školska godina je sledeća: Nakon

pripreme prostora i pravljenja plana za taj dan, grupa predavač(ica)a odlazi u naselje gde žive deca, ulazi svakome u kuću i porazgovara sa svakim roditeljem gradeći odnos bliskosti i poverenja sa čitavom zajednicom. Nakon toga deca se vode u prostor vrtića, usput ponavljajući osnovne stvari za ponašanje u saobraćaju, brigu onih malo starijih o onim mlađima ili nemirnima, na semaforu se peva pesmica koja je smišljena na radionicama, a koja služi da posveća da se prelazi samo na zeleno. Ponekad se usput skuplja materijal koji je potreban možda tog dana za temu ili priču o godišnjim dobima. Kada se stigne u vrtić prva aktivnost je da svi sednu u krug, kažu svi zajedno “dobro jutro” svakome po imenu uz za to specijalno smišljenu pesmicu i koreografiju, i na kraju malo popričamo. Onda se rade vežbe za koncentraciju i potsticanje grupne kohezije, kao i fizičke vežbe sa elementima joge za decu. Nakon par minuta opuštanja, zajedno sa decom, rastura se krug za sedenje i pravi se linija okrenuta prema tabli za učenje “Kalendara”. To je čas koji traje deset do petnaest minuta, koji je deo obaveznog rituala od samog početka održavanja vrtića, i u okviru njega se ponavljaju dani u nedelji, meseci, godišnja doba, brojanje i malo slova upoređujući natpise na kartici sa natpisima na tabli, tražeći koji je dan danas. Za svaki segment kalendara, takođe postoji pesmica. Pristup koji se praktikuje je da se deca smenjuju ispred table i da oni sami, uz naravno pomoć volontera, otkriju sve o današnjem danu. Takođe ponekad se dovede neko dete koje je išlo prošle godine u vrtić, a sad je preraslo i krenulo u školu, da drži kalendar, sa namerom da deca koja misle da možda nikad neće savladati, vide kako su druga deca koju oni znaju u tome uspela. Uz to se ponekad uče i neke reči na engleskom, za šta deca imaju veliki entuzijazam, jer stalno slušaju kako volonteri međusobno pričaju engleski, pošto u kolektivu rade ljudi iz raznih zemalja. Posle “Kalendara” sledi strukturirano slobodno vreme, rezervisano za aktivnosti kao što su crtanje i bojenje, vajanje, slagalice, slikovnice, smisljena igra sa kolima i lutkama, nizanje perlica i druge aktivnosti koje razvijaju motorne i intelektualne funkcije. Taj deo traje najmanje pola sata i za to vreme deci je dozvoljeno da menjaju aktivnosti u skladu sa njihovim raspoloženjem i afinitetima. Nakon toga je ručak, pre koga se peru ruke i zajedno sa decom postavlja sto, stolice, činije i pribor. Kad sva deca sednu pevamo pesmicu “Prijatno”, a posle ručka, takođe zajedno sa decom, sve se rasklanja i počisti. Iskustvo je pokazalo da deca uživaju u tome da zajedno sa volonterima obavljaju sve vrste aktivnosti, jer se osećaju uključeno i sposobno.

Ne koriste se metode prinude, već je ideja da se deci sve aktivnosti prikažu kao zabavne, a ako neko dete bilo šta ne želi da radi taj dan, nalazi mu se zamena za tu aktivnost ili se pokuša da

se ubedi da se priključi isključivo pozitivnim podsticajima. Poslednji deo dana, posvećen je temi, koja se menja na svake tri nedelje. Obično se organizuje grupna aktivnost vezana za temu, na primer kolektivno se nešto pravi, ili crtaju svi istu stvar, ili se igra neka kolektivna igra. Ako ostane vremena i energije, na kraju se svi okupe oko gitare ili drugog instrumenta i pevaju se pesmice na srpskom i romskom koje su uglavnom smišljene na radionicama ili su ih preveli sa svojih maternjih jezika članovi i članice kolektiva koji nisu iz Srbije. Na kraju deca se isprate kući, opet se ulazi kod svakoga, i druži se sa ljudima u naselju. Neretko, ako ima vremena, volonteri ostanu i na kafi, jer se smatra izuzetno važnim da se grade bliski odnosi poverenja i prijateljstva.

Pored ovih aktivnosti vezanih direktno za program, volonteri često prisustvuju na porodičnim slavljinama poput rođendana ili svadbi. Na taj način se produbljuje veza između kolektiva i zajednice i postiže se jedan od glavnih ciljeva projekta, a to je da ljudi iz zajednice volontere doživljavaju kao porodične prijatelje, a ne kao spoljašnji faktor koji na silu nameće sopstvene vrednosti. Pored toga što volonteri uvek pomažu ljudima iz naselja kad im se ukaže prilika i oko stvari koje nisu direktno vezane za obrazovanje dece (na primer u nabavljanju informacija sa interneta, pomoći oko utovara, ličnih saveta itd.), ono na čemu se insistira u okviru ovog projekta je da se dozvoljava da i ljudi iz naselja pomažu volonterima kad je to moguće (na primer dešavalo se da neko iz naselja prevozi nekom od volontera nameštaj na prikolici). Takva praksa međusobne pomoći omogućava da se smanji društveni jaz i da se umanjí osećaj niže vrednosti kod pripadnika romske zajednice.

Potrebno je još i objasniti način na koji se ovaj projekat finansira. "Koko Lepo", u dogovoru sa legalnim vlasnikom, koristi preuređene prostorije napuštenog objekta (kome se ne spominje naziv i lokacija radi zaštite privatnosti porodica koje su učestvovalle u istraživanju) u blizini romskog naselja. Svi materijali i igračke koje se koriste dobijeni su redovnim donacijama, kao i novčana sredstva neophodna za kupovinu hrane i povremene građevinske radove na uređivanju prostora. Donacije se ostvaruju putem organizovanja dobrotvornih događaja i uz pomoć oglašavanja na internetu. Svi ljudi koji učestvuju u projektu su volonteri koji ne traže nikakvu materijalnu nadoknadu. Na taj način projekat je opstao više od dve godine.

Na kraju, jedan od glavnih nedostataka projekta "Koko Lepo" je ograničenost kapaciteta, kao i ograničenost na samo jedno naselje. Pored tih prostornih ograničenja, postoji i još uvek neutvrđeno vremensko ograničenje, jer legalni vlasnik može u svakom trenutku zatražiti da se napusti zgrada u kojoj se sad odvijaju radionice. Plan je svakako pronaći način da se projekat nastavi i u nekom drugom objektu, međutim koliko će to biti moguće veoma je neizvesno.

Literatura

- Arsenović-Pavlović, M. (2003): "Škola i deca iz socijalno depriviranih sredina" u Krnjajić S. (urednik): *Uvažavanje različitosti i obrazovanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Baucal, A. (2006): Razvoj matematičke i jezičke pismenosti kod romskih učenika. *Psihologija*, 39 (2), 207–227.
- Baucal, A. i Stojanović, J. (2007): *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji*. Fond za otvoreno društvo, Beograd.
- Baucal, A. i Stojanović, J. (2010): *Indikatori jednake dostupnosti kvalitetnog obrazovanja za Rome*, Fond za otvoreno društvo, Beograd.
- Baucal, A. (2012): "Deca i mladi iz romske zajednice u obrazovnom sistemu Srbije: marginalizovani u društvu i marginalizovani u obrazovnom sistemu", u *Promene identiteta, kulture i jezika roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije*, pp. 349-363; biblioteka Naučni skupovi knjiga CXXXIX, odeljenje društvenih nauka knjiga 33; izdavači: Tibor Varadi, Goran Bašić, SANU; Beograd.
- Bernard, H. R. (2011): *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*. Rowman Altamira.
- Bogdanović, M. (2007): "Metod Slučaja", u A. Mimica, M. Bogdanović (ur.) *Sociološki rečnik*, str. 312 - 314, ZUNS, Beograd
- Vlada republike Srbije (2009): *Strategija za unapređenje položaja Roma u republici Srbiji*. "Službeni glasnik RS", br. 27, 21. april 2009.

- Vujić, S, Baronijan, H, Baucal A. (2012): *Ulaganje u rani razvoj i učenje dece u Srbiji: Modeli finansiranja univerzalnog obuhvata predškolskim obrazovanjem u Srbiji*, UNICEF, Beograd
- Glumbić, N. (2005): "Razvojne specifičnosti romske populacije u školama za decu ometenu u mentalnom razvoju", u *Pedagogija*, br. 4, str. 495-510, Institut za pedagoška istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd.
- Dejanović V. (ur.), Pejaković Lj. (2006): *Više od nezvanične procene - položaj romske dece u Srbiji*, Centar za prava deteta, Beograd
- Jakšić, B. i Bašić, G. (2005): *Umetnost preživljavanja: gde i kako žive Romi u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd.
- Jakšić, B. (2002): Romi između diskriminacije i integracije: Društvene promene i položaj Roma, *Filozofija i društvo*, (19-20), 333-355.
- Jovanović, Đ. (2003): Mimikrija Roma – poslednje utočište. U: Todorović, D. (prir.). *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*. Niš: Filozofski fakultet, str. 345–349
- Kuzmanović, B. (1992): "Stereotipije o Romima i etnička distancaprema Romima", *Sociologija*, vol. XXXIV, br. 1, Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Beograd
- Macura-Milovanović, S. (2003): "Delotvorne strategije u radu sa romskom decom: iskustva učitelja" u Krnjajić S. (urednik): *Uvažavanje različitosti i obrazovanje*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Macura-Milanović, S. (2006): Socijalni aspekti inkluzije romske dece iz naselja deponija i obrazovni sistem. *Pedagogija*, 61 (3), 304–319.
- Milić, V. (1978): *Sociološki metod*, Nolit, Beograd

- Vlada Republike Srbije, (2010):*Strategija za unapređivanje obrazovanja Roma u Srbiji*, Beograd, preuzeto sa interneta na linku: <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Strategija-SR-web-FINAL.pdf>
- Ostojić, Z, Popović, S, Džigurski, R. (2005): *Pogledi iz gradskog slama - Podrška stanovnicima nehidijenskih naselja u Beogradu*, Belgiski Crveni krst, Brisel
- Pešikan, A, Ivić, I. (2009): *Obrazovanjem protiv siromaštva - analiza uvođenja pripremnog predškolskog programa u Srbiji*, Ministarstvo prosvete Republike Srbije, Beograd
- Raduški, N. (2011): „Inkluzija Roma u obrazovni sistem Srbije“ u *Nova srpska politička misao*, vol.XIX, br. 2, (posebno izdanje:Obrazovanje u tranziciji), str. 235-247
- Republički zavod za statistiku i UNICEF (2012): *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2010 i iIstraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2010, Finalni izveštaj*, Republički zavod za statistiku i UNICEF, Beograd
- Republički zavod za statistiku i UNICEF,(2014):*Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014 iIstraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji 2014, Konačni izveštaj*,Republički zavod za statistiku i UNICEF, Beograd
- Ringold, D, Orenstein, M. A, Wilkens, E. (2005):*Roma in an expanding Europe: breaking the poverty cycle*. World Bank Publications.
- Sokolovska, V. (2014): “O metodologiji i uzorku istraživanja društveni i kulturni potencijali romske etničke zajednice u Srbiji” u Sokolovska, V. (ur.): *Društveni i kulturni potencijali roma u srbiji*, Centar za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Novi Sad
- Tovilović, S, Baucal A. (2011): *Procena zrelosti za školu: Kako pristupiti problemima procene zrelosti i adaptacije marginalizovane dece na školu?*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd

- Tomanović, S. (2010): *Odrastanje u Beogradu*. Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, Čigoja Štampa, Beograd
- Haralambos, M, Holborn, M. (2002): *Sociologija - teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb